

HELSINŠKI ODBOR ZA
LJUDSKA PRAVA U SRBIJI

HELSINŠKE SVESKE
BR. 38

VREDNOSNE ORIJENTACIJE SREDNJOŠKOLACA U SRBIJI

ISTRAŽIVANJE
2019

MARIJA RADOMAN

Vrednosne orijentacije
srednjoškolaca u Srbiji
– Istraživanje 2019.

Helsinški odbor
za ljudska prava
u Srbiji

38
HELŠINŠKE SVESKE

VREDNOSNE ORIJENTACIJE SREDNJOŠKOLACA U SRBIJI

ISTRAŽIVANJE 2019.

MARIJA RADOMAN

VREDNOSNE ORIJENTACIJE SREDNJOŠKOLACA U SRBIJI – Istraživanje 2019.

Biblioteka Helsinške sveske, knjiga br. 38

Marija Radoman

Izdavači

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

Institut za sociološka istraživanja, Filozofski fakultet u Beogradu

Recenzenti

Dr Jelena Pešić, Filozofski fakultet u Beogradu

Dr Dragan Stanojević, Filozofski fakultet u Beogradu

Dr Jelena Božilović, Filozofski fakultet u Nišu

Dr Miloš Jovanović, Filozofski fakultet u Nišu

Oblikovanje, slog i naslovna strana

Ivan Hrašovec

Ilustracijaiija na naslovnoj strani

www.123rf.com

Štampa

MM Graftim, Beograd

Tiraž

300 primeraka

mart 2020.

Realizaciju ovog istraživanja i objavljivanje omogućila je Regionalna kancelarija fondacije Hajnrih Bel u Beogradu.

CIP zapis je dostupan u elektronskom katalogu Narodne biblioteke Srbije

ISBN 978-86-7208-216-6

Sadržaj

I UVOD	7
II KONTEKST ISTRAŽIVANJA	
Društveni uslovi istraživanja	9
Položaj mladih u Srbiji	17
III REZULTATI ISTRAŽIVANJA	
Metod, uzorak i hipoteze	21
Analiza stavova o patrijarhalnosti	27
Stavovi o abortusu	36
Analiza nacionalizma među srednjoškolcima	43
Stavovi prema Romima	56
Analiza stavova o LGBTQ populaciji	63
Socijalna distanca i mladi	75
Stavovi o zaštiti životne sredine	78
ZAKLJUČAK	85
LITERATURA	89
UPITNIK ISTRAŽIVANJA	93

I UVOD

U publikaciji koja je pred vama reč je o istraživanju koje se bavi analizom stavova i vrednosnih orijentacija srednjoškolaca u Srbiji. Starosna kohorta čije su vrednosti istraživane imaju između 17 i 18 godina i reč je o generacijama rođenim nakon petooktobarskih promena u Srbiji (2000). Analiza je obuhvatila rasprostranjenost vrednosti i stavova koji se odnose na rodne odnose, abortus, homofobiju, ekologiju, nacionalizam i stavove prema romskoj manjini kao i odnos prema prošlosti i ratovima devedesetih godina na prostoru bivše Jugoslavije. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi da li je došlo do promena u stavovima srednjoškolaca u odnosu na prethodno istraživanje iz 2011. godine.¹ Poređenjem rezultata iz dva perioda dolazi se do važnih podataka vezanih za vrednosti koje obeležavaju ovu grupaciju mladih. Uzorak na kojem je realizovano istraživanje obuhvata 866 ispitanika i ispitanica u pet gradova u Srbiji: Beograd, Novi Pazar, Niš, Kragujevac i Novi Sad.

Nakon gotovo decenije od prethodnog istraživanja zanimljivo je ponoviti pitanja koja se odnose na iste teme, i analizirati da li se u datom periodu nešto promenilo u razmišljanjima mladih. Naime, istraživanje iz 2011. godine je pokazalo da su srednjoškolci skloni stereotipama, posebno prema LGBT populaciji, da imaju umereno patrijarhalne stavove i iskazuju netrpeljivost ka etničkim grupama (Romi, Albanci, Hrvati) prema kojima postoji nepoverenje u našem društvu. Takvi stavovi mladih su u vezi sa dubljim tradicionalizmom, i često vrednosti nacionalističke orijentacije, homofobije i otpora ka rodnoj jednakosti “idu u paketu” i deo su jedinstvene ideološke matrice. Kada govorimo o promeni vladajućih vrednosnih obrazaca kako bismo registrovali promene u društvu, treba reći da su vrednosti, za razliku od sistemskih zahteva (normi), uslovljene ne samo datim sistemom društvenih odnosa već i istorijskim činiocima dugog trajanja (tradicijom), Lazić, 2011. Nas ovde zanima kako su se vrednosti mladih menjale u kraćem vremenskom periodu (8 godina), i da li možemo govoriti o značajnijim promenama kad je reč o generacijama post-petooktobarskog perioda, koje su predmet ove studije.

1 Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji (Radoman, 2011), dostupno na: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/sveske31.pdf>.

II KONTEKST ISTRAŽIVANJA

Društveni uslovi istraživanja

Srpsko društvo je u poslednjih nekoliko decenija, prema sociološkim analizama prošlo kroz sledeće periode sistemskih promena: period “blok-rane transformacije” do kraja devedesetih i period “zakasnele transformacije” od 2001. godine tj. od političkog zaokreta i dolaska “demokratske vlade” (Lazić, Cvejić, 2004), koji je obeležen ubrzanim deblokiranjem procesa postsocijalističke transformacije.

“Transformacijski procesi u Srbiji tokom dve decenije 21. veka bili su obeleženi izraženom društveno-ekonomskom i političkom krizom” (Petrović, Radoman, 2019: 39), što je posledica i svetske ekonomske krize ali i unutrašnjih strukturalnih procesa u zemlji. Naime, period tranzicije, na početku karakterišu opadanje industrijske proizvodnje i uspon finansijskog sektora, rast nezaposlenosti i siromaštva (Lazić, 2011: 135). Ovome treba dodati i rat, etničke sukobe i sankcije koji su dodatno usporili procese transformacije nakon pada socijalizma. Međutim, ni u kasnijem periodu “normalizacije” postsocijalističke transformacije od 2000. godine, iako je došlo do konsolidacije demokratskog političkog sistema, pravnog poretka, opadanja sive ekonomije i rasta društvenog proizvoda, posebno poboljšanja materijalnog položaja srednjih slojeva, teško da možemo govoriti o značajnoj pokretljivosti društvenih slojeva i uspostavljanju društva jednakosti (ekonomski indikatori ukazuju da su sa širenjem tržišne ekonomije, kao i u drugim postsocijalističkim zemljama rasle nejednakosti između društvenih grupa, Lazić, 2011:153). Ideja po kojoj će nakon pada socijalizma, transformacija društva ići u pravcu izgradnje tržišnog i liberalno-demokratskog društva “samo je oblik ideološke svesti koji se sve više dovodi u sumnju” (Lazić, 1994:6). I drugi autori ukazuju na nejednakosti – naime, sistem je karakterisala “neoliberalna strategija tranzicije bez socijalne odgovornosti” (Mitrović, 2019:26) što je dovelo do devastiranja privrede i društva, nakon čega se Srbija može svrstati u zavisnu zemlju periferije kapitalističkog sistema.²

2 Optimalni model tranzicije, modernizacije i razvoja povezan je sa socijaldemokratskim modelom. Nažalost, danas u praksi u svetu, u Evropi i postsocijalističkim društvima

Uloga političke elite u sistemskim promenama bila je važna iako ne ključna –kapitalistički društveni poredak se uspostavlja pod snažnim spoljnim uticajem, Lazić, 2011.³ Veći deo vladajuće političke elite koja je u Srbiji danas na vlasti (Srpska napredna stranka i Socijalistička partija Srbije) nakon pada režima Slobodana Miloševića i uvođenja tzv. demokratskih promena, bila je u ulozi opozicije. Ipak, njen ekonomski program se ne razlikuje od prethodne “demokratske” vlasti, jer se radi o kontinuitetu neoliberalne politike u zemlji.

U tom smislu, rezultat sistemskih promena u poslednjih nekoliko decenija karakterišu devastiranje javnih servisa poput zdravstva ili školstva (njihova komodifikacija tj. “pretvaranje u robu”), povlačenje države iz sfere socijalnih davanja, snižavanje materijalnog standarda, dok je privatizacija društvenih preduzeća dodatno urušila skup radnih i penzionih prava (prema Vukša, Simović, 2015). Poslednjih godina, svedoci smo toga da se ovo stanje produžava kroz normativni okvir – novije izmene seta zakona (Izmene i dopune zakona o radu, izmene i dopune Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju i Zakona o agencijskom zapošljavanju)⁴ koje su stupile na snagu ugrozile su položaj većine stanovništva. Pored toga, kvalitet životne sredine je značajno narušen i postoji opasnost njenog daljeg uništavanja⁵. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS), stopa rizika od siromaštva u Srbiji 2017. godine 25,5 odsto, odnosno četvrtina građana je

Balkana dominira anglosaksonski model neoliberalne tranzicije koji je izvršio destrukciju socijalne države. Njegova nekritička primena u praksi uvela je ova društva u tranzicioni haos, veliku ekonomsku krizu i socijalne gubitke (Mitrović, 2019:21)

- 3 Do sredine devedesetih imamo izvesno preklapanje političke i ekonomske elite, jer politička elita iz socijalizma konvertuje svoju moć u ekonomski kapital. Međutim, nova ekonomska elita koja se uspostavlja dolazi u sukob sa Miloševićem i postojećim sistemom, jer teži ka tome da zaštiti svoj kapital u drugačijem društvenom poretku sa većom regulacijom tržišnih uslova (Lazić, 2011: 185).
- 4 Uslovi rada u Srbiji su dodatno pogoršani donošenjem seta zakona: Izmene i dopune zakona o radu 2014. godine, izmene i dopune Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju 2015. godine i Zakon o agencijskom zapošljavanju 2019. godine. Izmene zakona o radu bile su navodno usmerene na usklađivanje radnog prava sa pravom Evropske unije i međunarodnim pravom, obezbeđivanje bolje atmosfere za strane investicije i veće zapošljavanje ali u stvarnosti zakon je legalizovao fleksibilne oblike rada (najčešće nesigurne oblike rada) i eksploataciju kao što su: neplaćeni prekovremeni rad, raspoređivanje radnika na različite poslove, noćni rad i rad po smenama (prema Reljanović, et.al. 2016).
- 5 Izvor: https://rs.boell.org/sites/default/files/izvestaj_k27_2018_web.pdf

u riziku da postane siromašna. Podaci iz 2018. godine pokazuju da je stopa nešto niža i iznosi 24,3%.

Podaci o riziku siromaštva u zemljama evropske periferije⁶ za period 2008–2016, pokazuju da u Srbiji rizik od siromaštva dostiže čak 43,1% (2014), što je, uprkos padu ovog procenta u 2016. na 38,7%, i dalje viši rizik nego u u Španiji (27,9) ili Grčkoj (35,6) (Birešev, 2019: 118).

Pokazatelj očekivanog trajanja života u Srbiji reflektuje takve radne i životne uslove. Naime, prosečan broj godina koje će čovek doživeti zavisi od brojnih faktora (kao što su, na primer, smanjenje smrtnosti odojčadi; povećanje životnog standarda; poboljšani stil života; bolje obrazovanje; napredak u zdravstvu i medicini). Poređenje dva perioda, 2007. i 2017. godine, pokazuje da se taj broj godina svakako povećao, ali je za Srbiju jako nizak (75,6 godina). Jedine dve zemlje za koje postoje dostupni podaci, u kojima je ta stopa niža su Rumunija (75,3) i Letonija (74,9) dok je proseka za EU (28 zemalja) – 80,9 godina (Eurostat, 1)⁷.

Kada govorimo o kapitalizmu u savremenom obliku u Srbiji svedočimo postepenoj privatizaciji javne infrastrukture i distribuciji bogatstva ka najbogatijima (Vukša, Simović, 2015), koja neminovno dovodi do porasta siromaštva i opadanja kvaliteta života ljudi koji zavise od podrške javnih servisa. Pored toga, neoliberalna transformacija društva pojačava razlike između društvenih grupa, oblikuje vrednosti članova društva. Otuda je značajno proučavanje vrednosti koje predstavljaju “orijentire za kolektivnu i individualnu akciju, te u manjoj ili većoj meri mogu biti indikator promena u karakteru dominantnih društvenih odnosa i interesa različitih društvenih grupa” (Pešić, 2016).

Pojedini primeri koji se odnose na normativna i institucionalna rešenja govore u prilog tome u kakvoj vezi su sistemske promene i vrednosne orijentacije koje nas zanimaju u ovom radu. Pa tako o izraženoj socijalnoj nepravdi i sve lošijem položaju najugroženijih slojeva stanovništva, govore aktuelni problemi vezani za potrebu reformisanja sistema socijalne zaštite i unapređenja pravnog okvira u ovoj oblasti. Naime, Srbija ima obaveze prema Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, da preduzima korake ka unapređenju položaja najsiromašnijih slojeva stanovništva, tj. da obezbedi dodatno njihova socijalna i ekonomska prava

6 Grčka, Španija, Srbija, Irska, Island, Italija, Kipar, Portugalija.

7 Izvor: https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&code=sdg_03_10&plugin=1

(Ćurčić, 2019). U praksi, međutim, dešava se da su prema Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom, umanjena davanja za trudnice i dojilje jer po ovom zakonu da bi žene ostvarile punu platu na porodijskom odsustvu, neophodno je da budu u radnom odnosu sa istom platom punih 18 meseci pre otvaranja trudničkog bolovanja, što čini da je za mnoge žene koje su se tek zaposlile ili su imale prekid radnog odnosa u toku 18 meseci, nemoguće da dobiju ni minimalna primanja tokom porodijskog odsustva. Ovakve zakonske odredbe imaju direktan uticaj na položaj žena jer nepostojanje značajne institucionalne pomoći i resursa koji su usmereni prema porodica sa malom decom i finansijske pomoći ženama u trudnoći, vezuje žene za dom i privatnu sferu, i pojačava sve više postojeće razlike između žena i muškaraca. Prema podacima za 2017. godinu stopa zaposlenosti žena iznosi 38,1%, što je za 14,7 manje od stope zaposlenosti muškaraca (52,8%).⁸

Rodni stereotipi su posebno karakteristični u sistemu u kome servisi socijalne države ne postoje u dovoljnom obimu, uz problem zapošljavanja i gde se reproduktivna prava žena dovode u pitanje. Najekstremniji primer ispoljavanja stereotipa jeste svakako nasilje nad ženama. Poslednjih godina organizacije nevladinog sektora upozoravaju na porast nasilja nad ženama u okviru porodice i domaćinstva. Tokom 2016. godine registrovano je 24% više slučajeva nego 2015, što je čak 57,8% više nego 2014. godine (Ignjatović, 2017). Podaci govore i da je skoro svaka druga žena doživela tokom svog života neki oblik nasilja (psihičko, fizičko, seksualno), a svaka treća doživela je fizički napad od nekog člana porodice (Nikolić-Ristanović, 2010; Ignjatović, 2017). Prema ranijem istraživanju (2010) utvrđeno je da postoji visoka korelacija između pretnji fizičkim nasiljem i samog fizičkog nasilja, što znači da se pretnje nasiljem u većini slučajeva i ostvaruju (Petrović, 2010).⁹ Glavne prepreke izlasku iz kruga nasilja jesu i dalje ekonomska zavisnost žrtve

8 Žene i muškarci u Republici Srbiji, 2017.

9 Tako na primer, broj slučajeva ubistava žena u porodičnom nasilju je više nego zabrinjavajući. Ne postoji zvanična statistika o femicidu koju objavljuju nadležne institucije (Lacmanović, 2019: 40), već se ta brojka prati putem medijskih izveštaja i praćenjem od strane NVO za prava žena. Procena je da je u periodu od 7 godina (2010-2016), na osnovu izveštaja *Mreže žena protiv nasilja*, ubijeno najmanje 225 žena u Srbiji, dok je najčešći počinilac suprug (Ibid.). S obzirom da se najveći broj ubistava desio upotrebom vatrenog oružja, utvrđeno je da postoji korelacija između upotrebe vatrenog oružja u porodičnom nasilju i učestvovanja u ratovima u bivšoj Jugoslaviji (Nikolić-Ristanović, Petrović, 2010: 82).

od počinioca, problem starateljstva nad decom, stigmatizacija, osećaj srama, a svi ovi problemi su izraženiji u ruralnim područjima (UNDP, 2019).

Takođe, prema Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom, iako znamo da su romska deca “procentualno u manjem broju vakcinisana svim obaveznim vakcinama u odnosu na neromsku”, zakonski je propisano da dečiji dodatak mogu da dobiju samo ona deca koja su vakcinisana svim obaveznim vakcinama (Ćurčić, 2019). Za romsku populaciju, kao jednu od najugroženijih etničkih zajednica u Srbiji, promene zakonskog okvira značile bi dosta u unapređenju njihovog položaja. Iako je prošla *Dekada Roma (2005–2015)*, decenija koja je obeležila sprovođenje programa inkluzije Roma i Romkinja, njihova prava i šanse u oblasti zapošljavanja, adekvatnog stanovanja, obrazovanja, zdravstvene i socijalne zaštite su i dalje male: “Romi i Romkinje sve više osećaju nestanak socijalne države i njenih servisa i u potpunosti su nemogućnosti da učestvuju u procesima političkog odlučivanja” (Baković-Jadžić, 2018). Takođe, usled smanjenja socijalnih davanja, socio-ekonomskim problemima ove zajednice sve više se “bavi” civilni sektor a sve manje država (Radenković, 2018a: 18). Istraživači su analizirali uticaj mera štednje na etničke predrasude i stereotipe na primeru romske zajednice (Radenković 2018b, Kasumović, 2018a). Naime, problem diskriminacije Roma i Romkinja ne proizilazi prosto iz predrasuda većinskog naroda i ukorenjenih međuetničkih tenzija. Kontekst tranzicije i ekonomsko restrukturiranje postsocijalističkih privreda, pad životnog standarda većine ljudi, uticali su posebno na ranjive grupe u društvu, koje su ujedno kulturološki definisane ili određene kao Drugi (kroz proces naturalizacije, esencijalizacije i homogenizacije romskog identiteta, Radenković, 2018), i prema kojima nesumnjivo postoji etnička netrpeljivost, ali je ona, važno je napomenuti i klasna. Neke posebne mere koje vlast sprovodi prema romskoj manjini doprinose njihovoj getoizaciji i mogu podsticati dodatnu etničku distancu: prisilna raseljavanja romskih neformalnih naselja daleko od centra grada čime se Romima onemogućava sakupljanje i prodaja sekundarnih sirovina, zatim ograđivanje romskih naselja zidovima kao što je slučaj romskog naselja u Kruševcu 2016. godine i njihova diskriminacija pri zapošljavanju (Kasumović, 2016). Bazični problemi koji pogađaju romsku zajednicu, od problema zapošljavanja, obrazovanja, problema socijalnih i zdravstvenih usluga (Romi i Romkinje imaju najkraći životni vek¹⁰), do problema socijalnog stanovanja i obrazovanja,

10 Prosečni životni vek žena u Srbiji je 75 godina, dok Romkinje

žive skoro 30 godina kraće (Izvor: <http://www.niar>).

rešavani su kroz “kulturni dijalog” (što je pacifikovalo ekonomsko-političke antagonizme) dok je probleme trebalo rešavati strukturnim promenama ili menjanjem “politike” (Radenković, 2018b: 30).

Odnos države prema manjinama nije mnogo bolji ni kada se radi o LGBTQ populaciji, gde imamo izražen *pinkwashing* – termin koji označava da se država kroz određene postupke predstavlja kao demokratska i nehomofobična, otvorena za različitosti dok u suštini sprovodi vrlo konzervativnu politiku (u zakonskom smislu istopolne zajednice i porodice su potpuno nevidljive, a LGBTQ kao roditelji nemaju svoja osnovna prava). U tom smislu, događaj koji obeležava poslednjih nekoliko godina jeste izbor Ane Brnabić na mesto premijerke Srbije, čime je ona postala prva autovana lezbejka na ovako visokoj poziciji u jednoj postsocijalističkoj državi. Kada je u junu 2017. godine predsednik države Aleksandar Vučić, imenovao za mandatarku nove vlade, Anu Brnabić, to je izazvalo različite reakcije među samim LGBT organizacijama i aktivistima, jer nije bilo sasvim jasno kakav bi to uticaj imalo na politiku nove vlasti u kontekstu borbe za LGBT prava.¹¹ Sa jedne strane čini se da postoji javna simbolička vrednost – lezbejka na tako visokoj političkoj poziciji što može doprineti povećanju vidljivosti ne-heteroseksualnih identiteta, ali s druge strane, izjave Ane Brnabić¹², daju primer političke instrumentalizacije problema LGBTQ osoba u Srbiji, što više služi promovisanju države kao demokratske i tolerantne zemlje iako to zapravo nije slučaj. Posebno su problematične njene izjave o relativizaciji genocida u Srebrenici¹³, što je i politika aktuelne vlasti koja negira genocid.

rs/2014/08/16-8-2014-euractiv-romkinje-u-srbiji-zive-znatno-krace/)

- 11 “Očekujemo Zakon za registrovanje istopolnih zajednica tokom trajanja mandata premijerke Ane Brnabić”, Labris, 2017; “Mlade lezbejke u Beogradu o izboru Ane Brnabić za mandatarku”, 2017, internet.
- 12 “Volela bih da mislim da Srbija nije toliko konzervativna, homofobična ili ksenofobična u tom smilu. Svakako postoji prostora za unapređenje i promenu i svakako ima ljudi koji i dalje misle da to nije OK, da to nije deo naše tradicije ili vrednosti, ali mislim da su oni manjina, glasna, ali i dalje manjina” (“Ana Brnabić za CNN: Srbija nije konzervativna i homofobična, verujem da imam veliku podršku!”, 2017).
- 13 “Ne mislim da je bio genocid. Bio je to užasan, užasan zločin. Teško mi je da govorim o tome. Zločin zbog kojeg se osećam loše, zbog kojeg se stidim jer je napravljen u ime Srba, zločin koji je stvorio sliku o Srbima kakva ne treba da se stvara, slika o Srbima kao konzervativnim, homofobičnim ljudima” (“Brnabić: U Srebrenici se nije dogodio genocid nego užasan zločin”, 2017).

Ovo su samo neki primeri koji nam ukazuju da je ekonomski i politički kontekst “pogodan” za podsticanje razlika među grupama na rodnoj, socijalnoj i etničkoj osnovi. Istraživanja sprovedena među stanovništvom Srbije pokazuju da su stereotipi u našem društvu izraženi, i to posebno etnički i rodni stereotipi dok postoji i visok nivo homofobije. Postoji nekoliko karakteristika stereotipa koji označavaju “standardizovane predstave” o različitim grupama: oni daju jednostavan kriterijum za klasifikaciju ljudi (“oni pojedincu daju utisak da razume društvo”); zatim, pomoću stereotipa se opravdavaju “privilegije i razlike u pristupu resursima” i stereotipi presudno određuju granice “naše” grupe, a što se u većini slučajeva svodi na superiornost “naše” grupe (Eriksen, 2004).

Prema podacima za 2013. godinu, ispitanici su kao grupu prema kojoj postoji najveća diskriminacija označili žene (CESID, 2014).¹⁴ Prema istom istraživanju, čak 49% ispitanika i ispitanica smatra da je homoseksualnost “bolest koju treba lečiti”. Takođe, postoji izražena socijalna distanca, naročito prema etničkim kategorijama: tako više od polovine ispitanika ne želi Albance u svojoj porodici, 25 % ih ne želi kao komšiju, dok petina ispitanika smatra da oni uopšte ne treba da budu državljani Srbije (Ibid). O izraženoj socijalnoj i etničkoj distanci svedoči i podatak da je veliki broj ispitanika nespremno za stupanje u porodične odnose sa Romima (56 %), Bošnjacima (43 %) i Hrvatima (39 %). Uz ove podatke, rezultati pokazuju i da više od trećine ispitanika smatra da je diskriminacija najraširenija u sferi rada i zapošljavanja. Dakle, može se govoriti o preklapanju više nivo diskriminacije u Srbiji, s time što ekonomska deprivilegovanost može da pojača postojeće antagonizme u društvu.

Uloga političke elite i medija u kreiranju etničkih stereotipa je značajna. Legitimacijska osnova nekadašnje vladajuće elite iz Miloševićevog perioda bila je zasnovana prvenstveno na nacionalističkim obrascima (Pešić, 2016). Iako govorimo o drugačijem sistemu društvene reprodukcije, i drugačijim mehanizmima reprodukovanja elite, neke od tih vrednosti čine i dalje deo retorike vlasti, uz dominantnu “neoliberalnu” retoriku. Legitimacija novih političkih elita nakon pada Miloševića, donela je i novu reviziju istorije (nakon prethodne koja je obeležila ratove devedesetih). Naime, sada se plasira antikomunizam, uspostavlja se distanca u odnosu na socijalističku prošlost (što je u skladu sa neoliberalnim projektom) – “zbog toga su najveće

14 Istraživanje je sproveo Centar za slobodne izbore i demokratiju (Cesid) na slučajnom uzorku od 1200 građana starijih od 15 godina.

‘intervencije u prošlosti’ izvedene u odnosu prema Drugom svetskom ratu – mestu mitskog rođenja komunističke vlasti – od promena praznika, zakona, imena ulica, spomenika do udžbenika temeljno se radilo na promeni poretka sećanja” (Stojanović, 2010). Međutim, vladajuće elite u petooktobarskom periodu ujedno ne odustaju od nacionalizma – “Upravo zbog toga što je veliki deo stranaka koje su činile novu vladajuću koaliciju imao nacionalistički program, mit o istorijskoj sudbini srpskog naroda u velikoj meri je zadržan i posle 2000. godine” (Stojanović, 2010: 17). Ovo objašnjava kontinuitet nacionalističke ideologije koji se posebno reprodukovao kroz udžbenike što će imati ogroman uticaj na današnje generacije mladih.

U tom smislu, zvanični stav države prema prošlosti se ne pomera u smeru suočavanja i prihvatanja odgovornosti političkih elita za ratove devedestih, a uz to je prisutna i žestoka revizija istorije Drugog svetskog rata kroz veličanje figura iz četničkog pokreta i kolaboracije. Ovde se može uočiti kontinuitet u smislu revizionizma. Demokratska vlada je 2009. godine prvo formirala Državnu komisiju za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba Draže Mihailovića, a zatim i Državnu komisiju za tajne grobnice.¹⁵ U sadašnjoj konstelaciji političkih elita, pokreću se postupci kao što su rehabilitacija četničkog vođe Nikole Kalabića, dok je 2019, ipak odbijena rehabilitacija Milana Nedića.

Kada je reč o kulturi sećanja, u Srbiji ona je skoro nepostojeća, jer Srbija zvanično nije bila u ratu i samim tim ne postoji sistematska briga ni za žrtve tih ratova. Međutim, neki autori navode da su i ti procesi otpora priznavanja zločina deo istorije, da polako i “tamna prošlost” ulazi u sadržaj nacionalnog identiteta: “Međutim, uvek će biti otpora suočavanju, jer je to proces koji iskazuje trajnu napetost različitih interesa, a ne samo puke razlike u idejnim debatama. Prevladavanje prošlosti nije konačni, nego trajni proces, stalna opomena, a ne definitivno usaglašena prošlost. Zato je uvek i nepotpuno, jer su iskrivljavanja prošlosti odbrambeni blokovi grupnih i pojedinačnih interesa prikazanih u obličju identiteta” (Kuljić, 2006).

Svi navedeni aspekti su važni ako želimo opisati vrednosti koje zastupaju određene kategorije populacije, kako bismo mogli da ih “smestimo” u određeni društveni kontekst. Kada se radi o proučavanju vrednosnih orijentacija u domaćoj sociologiji, patrijarhalnost, nacionalizam, autoritarnost tumače se kao deo jedinstvenog tradicionalističkog obrasca (Pešić, 2016). Strukturu

15 Izvor: <http://www.starosajmiste.info/blog/institucionalna-i-medijska-potruga-za-grobom-general-a-dragoljuba-mihailovica-2009-2011/>.

vrednosnog sistema tradicionalizma čini u osnovi “obnova tradicionalnih vrednosti shvaćenih hijerarhijski (jaki-slabi, muško-žensko, stariji-mlađi)”. Pored hijerarhije, tradicionalizam kao pojam označava prvenstveno “nekritičku svest” prema tradiciji, kao i instrumentalizaciju tradicije i insistiranje na “kontinuitetu” sa stvarnom ili izmišljenom prošlošću (prema Golubović, et. al. 1995: 112). Ono što se vezuje za pojam tradicionalizma jesu konzervativnost tj. otpor prema novim idejama, preterano oslanjanje na prošlost, otpor individualizmu, itd.

Položaj mladih u Srbiji

Ono što specifično karakteriše položaj mladih u Srbiji, kada se radi o kvalitetu i uslovima života jesu visoka nezaposlenost kao i nesigurnost zaposlenja (iako govorimo o periodu kada u Srbiji već niz godina postoji *Nacionalna strategija za mlade*¹⁶ i mere za sistemsko ulaganje u razvoj mladih). Prema podacima Eurostata za 2017. godinu, stopa nezaposlenosti mladih, u svim zemljama gde je merena veća je od stope opšte nezaposlenosti. Ta stopa iznosi 16,8 % od ukupne radne snage za zemlje EU-28, dok je u Srbiji preko 31,9%, što znači da je u procentu mladih 15–24 godine, nešto više od 3 od 10 osoba bez posla.¹⁷ Takođe, prema podacima Eurostata za 2017. najviši procenat mladih uzrasta 16 – 29 godina koji su u riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti, zabeležen je u Grčkoj (45,9%) i u Srbiji (43,2%); dok su najniže stope u Sloveniji (16,0%), Malti (15,3%) i Češkoj (12,1%).¹⁸

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, nezaposlenost mladih je dvostruko veća od opšte nezaposlenosti, pa tako stopa zaposlenosti ukupne populacije 2019. godine iznosi 49,6% a stopa nezaposlenosti 9,5%, dok je kod populacije mladih (15–24), stopa zaposlenosti duplo manja (22,6%), a stopa nezaposlenosti skoro tri puta veća (26%), (RZS, 2019). Prema ranijim podacima, najveća nezaposlenost je kod mladih žena, uzrasta 15–24 godine,

16 <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/22/1/reg>

17 Sličan procenat nezaposlenosti mladih je u Crnoj Gori i Albaniji, dok su lošijem položaju Severna Makedonija, Bosna i Hercegovina i Kosovo sa procentima preko 45% i 50% (Eurostat (a), str. 60).

18 Eurostat (3) https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Young_people_-_social_inclusion#Severe_material_deprivation

gde stopa nezaposlenosti dostiže 39,5%. Međutim, ni muškarci istog uzrasta nisu u boljem položaju – kod njih je stopa nezaposlenosti 32,2% (Žene i muškarci u Republici Srbiji, 2017).

Takođe, ono što ukazuje na lošu poziciju mladih na tržištu rada, jeste povećanje fleksibilizacije u radnim ugovorima, odnosno smanjenje ugovora za stalno – broj mladih (15–24) sa ugovorima za stalno opao je sa 74,5% (2008) na 51% (2016) od svih zaposlenih, dok se znatno povećao broj onih koji rade sa privremenim ugovorima – sa 18,1% 2008. godine na 40,9% 2016. godine (Stanojević, Petrović, 2018:151). Osim ovoga treba ukazati i na aspekt statističkog merenja stope zaposlenosti Republičkog zavoda za statistiku. Naime, zaposlenim licima se smatraju oni koji su “najmanje jedan sat u posmatranoj sedmici” obavljali neki plaćeni posao (u novcu ili naturi), što znači da nam stopa zaposlenosti ne otkriva realnu sliku o uslovima rada, vrstu radnog angažmana, stepen (ne)sigurnosti poslova, visinu primanja i rad “na crno”, poslove koji podrazumevaju privremene ugovore a koje mladi najčešće obavljaju.

Loš položaj na tržištu rada svakako utiče na životni tok mladih. “Odlaganje zasnivanja porodice predstavlja i odlaganje integracije u proces socijalne reprodukcije” (Tomanović, Stanojević, 2015). Mladi sve duže ostaju u zavisnom odnosu spram roditelja. Podaci Eurostata pokazuju da u Srbiji jako visok procenat mladih živi sa roditeljima – 2018. godine, čak 59% mladih uzrasta 25–34 godine još uvek je u roditeljskom domu i taj broj je u porastu od 2013. godine kada je bio 54%. Ovaj procenat je takođe dosta visok i za Hrvatsku (62,4%), Grčku (57,5%), dok je proseka za EU zemlje 28,4%.¹⁹ Jasno je da nemogućnost adekvatnog zaposlenja i generalno loš materijalni položaj mladih, utiču na izbor da se ostane u nekoj vrsti stambene i finansijske sigurnosti primarne porodice.

Pored ovih faktora koji stvaraju prepreke društvene integracije mladih, istraživanja govore i da mladi imaju nizak nivo “političke i građanske participacije”, što ukazuje na njihovu nedovoljnu integrisanost u politički sistem društva (Ibid.) Da mladi nisu “zainteresovani” za politiku i da “ne raspravljaju o politici”, niti se trude da budu politički informisani, zaključak je još jedne studije (Popadić, et.al, 2019).

Generalno, možemo reći da postoji izražen stepen neizvesnosti koju mladi imaju u pogledu vlastitite u budućnosti, gde “univerzitetsko obrazovanje

19 Eurostat (4), <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20190514-1>.

i visoke kvalifikacije sve manje mogu da garantuju stabilne i sigurne karijere”, a “tranzicija od obrazovanja do zaposlenja sve više gubi svoj standardni oblik” (Tomanović, Stanojević, 2015: 7), pri čemu su mladi prinuđeni da se obrazuju i stižu sve veći broj kvalifikacija sa nepredvidivim posledicama svog položaja na tržištu rada.

Nepovoljan materijalni položaj mladih utiče na to da oni sve više razvijaju “individualne atomizovane prakse delanja” (Tomanović et, al. 2012), što se svakako u slučaju srednjoškolaca u ovom uzorku poklapa i sa generacijama njihovih roditelja, čiji se veći dio radnog i životnog veka vezuje za postsocijalistički period “blokirane transformacije” (Lazić, 2011).

Tokom 2019. godine, podaci svedoče o tome da su u Srbiji među nekim od osnovnih problema mladih, pored nezaposlenosti i rizik od siromaštva, nepovoljan položaj marginalizovanih grupa mladih, kao i stanje njihovog mentalnog zdravlja. Istraživanje koje je sproveo Ministarstvo omladine i sporta i Centar za edukaciju, na uzorku od 1.000 mladih uzrasta od 15 do 19 godina pokazuje da je kod više od 45% mladih prisutna briga o svakodnevnim problemima, 12% ima osećaj potpune bezvrednosti, a 7% je razmišljalo o samoubistvu.²⁰

Svi ovi faktori, od kojih su najvažniji želja za boljim životnim standardom i mogućnost zaposlenja, kao i pesimizam u pogledu budućnosti srpskog društva utiču da veliki broj mladih napušta zemlju (Popadić, et.al, 2019),. Tako, istraživanje iz 2019, rađeno na uzorku od 1.120 ispitanika, pokazuje da ¾ mladih u Srbiji od 14 do 29 godina izražava želju/nameru da emigri- ra. Srbija je po tim podacima svrstana na prvo mesto u odnosu na zemlje regiona (Popadić, et. al. 2019).

Mnoga istraživanja su utvrdila postojanje veze između socio-ekonomskih uslova i vrednosti koje zastupaju mladi. Evropsko komparativno istraživanje pokazuje da je zadovoljstvo životom mladih povezano sa ekonomskom situacijom koja utiče takođe i na stavove mladih o važnim političkim pitanjima (Helve, 2001). Mladi u Finskoj su nakon pogoršavanja ekonomskih prilika u toj zemlji (1991–1993) imali rigidniji stav prema izbeglicama i pomoći nezaposlenima. Ovo se objašnjava time da su recimo 1989. godine smatrali da je životni standard Finske dovoljno visok da zemlja može da priušti značajniju brigu o nezaposlenima i drugim ugroženim grupama stanovništva, dok se sa recesijom u toj zemlji ta podrška smanjila (Helve, 2001).

20 Izvor: http://www.rtv.rs/sr_lat/mladi/aktuelno/dvanaest-odsto-mladih-u-srbiji-ima-osecaj-potpune-bezvrednosti_993912.html

Kroskulturalno istraživanje na uzorku od 46 nacionalnosti koje su sprovele autorke u Holandiji svedoči o tome da su stavovi o muškarcima i ženama manje tradicionalni u onim zemljama koje su označene kao “bogatije” i gde je društvo zasnovano na individualističkim vrednostima, nego adolescenti iz siromašnijih zemalja u kojima preovladavaju kolektivističke vrednosti (Gibbons, 1991:638)²¹.

21 Ispitanici su 265 učenika internacionalnih škola u Holandiji uzrasta 11 do 17 godina iz 46 različitih zemalja.

III REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Metod, uzorak i hipoteze

Osnovni predmet istraživanja su vrednosti i stavovi srednjoškolaca koji imaju 17 i 18 godina. U pitanju su generacije koje su rođene 2001, 2002, 2003. godine, nakon petooktobarskih promena u Srbiji. Istraživanje je sprovedeno u pet gradova: Beogradu, Novom Sadu, Nišu, Kragujevcu i Novom Pazaru. Na taj način geografski su pokriveni veći regionalni centri u zemlji i uzeta u obzir etnički mešovita područja.²²

Ukupan uzorak srednjoškolaca koji je anketiran je 890, ali je analiza urađena na 866 slučaja. Uzorak je prigodan, ali je geografski pokrivaio veće gradove u regionalnim centrima. Naime, u svakom gradu je izabrano do 4 škole od kojih su zastupljene ravnomerno gimnazije i srednje stručne škole. Iz svake odabrane škole izabrano je po jedno odeljenje trećeg i jedno odeljenje četvrtog razreda a u uzorak su ušli svi ispitanici tako izabranih odeljenja (pri čemu je izbor odeljenja takođe bio prigodan).

Prosečno vreme za koje su srednjoškolci popunjavali upitnik je 35 minuta. Upitnik je dizajniran tako da uključuje listu stavova datih kroz Likertovu skalu sa pet stupnjeva, od potpunog neslaganja do potpunog slaganja, gde određeni iskazi mere vrednosti nacionalizma, patrijarhalnosti, homofobije, odnos prema abortusu i romskoj populaciji. U ovom radu koristi se termin “tradicionalni” pa iako se kao suprotna vrednost tradicionalizmu često uzima pojam modernizma, u ovom radu koristimo opisni pojam “netradicionalni” ili “nekonzervativni”.

Prednost ovakvog načina izbora ispitanika je bio u tome da se za relativno kratak vremenski period (mesec dana) prikupio ceo uzorak, dok je potencijalna mana anketiranja u kome učenici i učenice sami popunjavaju upitnik na času, bila u tome što je mogla da postoji doza vršnjačkog uticaja i konformiranja u odgovorima ispitanika i ispitanica.

Po uzrastu ispitanika uzorak je homogen s obzirom da su anketirani srednjoškolci 3. i 4. razreda. Struktura uzorka prema osnovnim socio-demografskim karakteristikama je data u sledećoj tabeli.

²² Stanovništvo Novog Pazara prema popisu iz 2011. godine čine 77,13% Bošnjaci, 16,17% Srbi, 4,09% Muslimani, 1,23% Albanci, itd.

Tabela 1. Struktura uzorka prema socio-demografskim varijablama

Pol	ženski	51%
	muški	49%
Grad	Beograd	205
	Niš	213
	Novi Sad	130
	Novi Pazar	202
	Kragujevac	118
Nacionalnost	Srbi	531
	Bošnjaci/Muslimani*	118
	Romi	6
	Mađari	5
	Albanci	4
Veroispovest	pravoslavna	66%
	muslimanska	20%
	rimokatolička, protestantska	1,4%
Obrazovanje majke	bez škole i osnovna škola	8,5%
	srednja škola	42,4%
	viša škola ili nezavršen fakultet	18,7%
	završen fakultet	30,4%
Obrazovanje oca	bez škole i osnovna škola	8%
	srednja škola	48,6%
	viša škola ili nezavršen fakultet	20,4%
	završen fakultet	26,7%
Radni status majke	nezaposlena	27,7%
	radnica (niže- ili višekvalifikovana)	39,6%
	službenica	7,3%
	slobodna profesija (umetnost, sport)	0,8%
	stručnjak	9,4%
	rukovodilac, šef odeljenja	6,5%
	direktorka manje firme	1,2%
	direktorka veće firme	0,6%
	vlasnica firme	4,5%
	političarka	0,5%
Radni status oca	nezaposlen	7,3%
	radnik (niže- ili višekvalifikovan)	42,2%
	službenik	7,2%
	slobodna profesija (umetnost, sport)	1,3%
	stručnjak	7,3%
	rukovodilac, šef odeljenja	10,1%
	direktor manje firme	3,7%
	direktor veće firme	2%
	vlasnik firme	12%
	političar	0,4%

* Srednjoškolci u Novom Pazaru su na različite načine označavali svoju nacionalnu pripadnost, neka-
da kroz etničku a nekada kroz versku dimenziju pa su zbog toga zadržane obe odrednice.

Osim standardnih socio-demografskih karakteristika ispitanika i ispitanica, u istraživanju su prikupljeni podaci o materijalnom statusu porodica ispitanih, kako bi se utvrdilo da li su primanja njihovih porodica u korelaciji sa pojedinim vrednostima koje oni zastupaju. Kad je reč o porodici porekla ispitanika i materijalnim resursima oni su mereni preko pokazatelja koji se odnose na obrazovanje i radni status/zaposlenje oca i majke, i u okviru pitanja koja se odnose na percepciju ispitanika o materijalnom položaju svog domaćinstva i klase kojoj njihova porodica pripada. Sledeća tabela prikazuje visinu mesečnih prihoda domaćinstva na osnovu procene ispitanika.

Tabela 2. Visina mesečnih prihoda domaćinstva (u RSD)

do 20.000	4,3 %
20.000 – 40.000	17,6 %
40.000 – 80.000	28 %
80.000 – 150.000	31 %
preko 150.000	19 %

Na osnovu tabele je vidljivo da mesečni prihodi 21,9% domaćinstava ne prelaze sumu od 40.000 dinara mesečno, dok 50% domaćinstava ima primanja iznad 80.000 dinara mesečno. S obzirom da je visina prosečne plate u Srbiji iz godine u godinu niža od prosečne potrošačke korpe, ovi podaci govore da verovatno tek svako drugo domaćinstvo iz ovog uzorka može da priušti prosečnu potrošačku korpu za tročlanu porodicu (71.302 din.) koja pokriva tek osnovne egzistencijalne potrebe.

Ako uporedimo ove podatke sa odgovorima ispitanika u kojima opisuju ekonomski status svoje porodice, rezultati ukazuju da ispitanici precenjuju svoj materijalni standard, odnosno da se podaci o prihodima ne poklapaju sa percepcijom o položaju domaćinstva. Čak 68% ispitanika smatra da živi “prosečno”, iako na osnovu prihoda, deluje da je procenat onih koji žive prosečno oko 30% (80.000–150.000 din.).

Tabela 3. **Ekonomski status porodice ispitanika – subjektivna ocena**

Nizak (prilično loše živimo)	1,1 %
Osrednji (imamo samo za najosnovnije potrebe)	7 %
Prosečan	68 %
Natprosečan (živimo malo bolje od ostalih)	21 %
Bogati smo	2,8 %

Takođe, podaci o mesečnim prihodima domaćinstva se ne poklapaju sa percepcijom ispitanika o klasi kojoj pripada njihova porodica, gde ukupno 84,5% ispitanika i ispitanica svoju porodicu smešta u “srednju klasu”.

Tabela 4. **Klasna pripadnost porodice – samopercepcija**

Niža klasa	0,8 %
Radnička klasa	8,3 %
Niža srednja klasa	8,2 %
Srednja klasa	59,6 %
Viša srednja klasa	16,7 %
Viša klasa	5,5 %

Ovi pokazatelji daju opis socio-ekonomskog položaja porodice ispitanika, ukazujući da pokazatelj o prihodima svedoči o niskom kvalitetu života, koji je bitan kad se govori o društvenom položaju i šansama mladih u obrazovnom i ekonomskom smislu.

U sledećim poglavljima analiziraju se stavovi srednjoškolaca u odnosu na vrednosne orijentacije nacionalizma, homofobije, patrijarhalnosti, potom, stavovi prema abortusu, zaštiti životne sredine, prema Romima, te skup stavova koji se odnose na ratnu prošlost Srbije tokom devedesetih. U odnosu na istraživanje iz 2011, ovaj upitnik uključuje potpuniju skalu nacionalizma, patrijarhalnosti i homofobije, dok su stavovi prema romskoj manjini izdvojeni i mereni posebnom skalom kako bi se utvrdio odnos prema jednoj od najugroženijih etničkih grupa u Srbiji.

Stavovi na svakoj od ovih skala daju nam opštu sliku o vrednostima za koje se zalažu mladi u Srbiji i pojedini stavovi će biti uporedivi u odnosu na rezultate iz 2011. godine, zatim u odnosu na opštu populaciju iz istraživanja 2018²³ i na istraživanje o mladima iz 2015. godine²⁴.

Iz sociološke perspektive stavovi se formiraju na osnovu iskustva, predstavljajući stečene dispozicije, i oni nam pokazuju ne samo da li je neko “za nešto ili protiv nečega” već ukazuju i na “akciju” koju bi neko mogao da preduzme. Termin koji često koristimo kada razmišljamo o stavovima jesu predrasude – u pitanju su stavovi koji nisu zasnovani na činjenicama, koji se teško menjaju i praćeni su snažnim emocijama (Tripković, 2007:591).

Pretpostavke od kojih se polazi u radu su sledeće:

1. U odnosu na stavove na skali patrijarhalnosti očekujemo da će srednjoškolski danas imati nešto umerenije stavove nego 2011. godine, s obzirom na opadanje ove vrednosne orijentacije koje je zabeleženo u dosadašnjim istraživanjima opšte populacije (Petrović, Radoman, 2019; Pešić, 2016). Međutim značajniji pad ne mora biti zabeležen, s obzirom da još uvek postoje retrogradne tendencije u sferi zakona i na tržištu rada koje se tiču položaja žena, a posebno s obzirom na istraživanja koja svedoče o ogromnoj eksploataciji ženskog rada u domaćinstvu.
2. S obzirom da su proteklih godina u Srbiji zabeležene i vrlo konzervativne vladine kampanje koje su imale za cilj podizanje stope nataliteta i borbu protiv “bele kuge”, što ugrožava reproduktivna prava žena, pretpostavka je da će stavovi srednjoškolaca prema abortusu biti i dalje umereno konzervativni. Takođe, radi se o srednjoškolcima koji od prvog razreda osnovne škole imaju veronauku, gde su u okviru obrazovnog sistema izloženi konzervativnim stavovima o abortusu i ženskim reproduktivnim pravima. Ovaj predmet je uveden u osnovne i srednje škole u Srbiji 2001. godine kao izborni predmet, a procena je da je 2011. više od polovine roditelja biralo veronauku kao obavezni izborni predmet za svoje dete.
3. S obzirom da je u istraživanju korišćena modifikovana skala nacionalizma iz istraživanja opšte populacije 2018. godine (Petrović, Radoman,

23 Reč je o istraživanju Instituta za sociološka istraživanja, “Svakodnevni život domaćinstava i pojedinaca u uslovima društvenih promena u savremenoj Srbiji” iz 2018. godine, na reprezentativnom uzorku od 2200 ispitanika.

24 Studija “Mladi u Srbiji” iz 2015. godine je istraživanje rađeno na uzorku od 1186 ispitanika od 15 do 29 godina (Tomanović, Stanojević, 2015).

2019), pretpostavka je da će rezultati pokazati razvrstavanje stavova oko dva faktora, odnosno da će se izdvojiti dva “tipa nacionalizma” – *organski* i *etnocentrični* nacionalizam (vidi: str.40–42) i da će stavovi na skali organskog nacionalizma biti izraženiji. Takođe, pretpostavka je da će srednjoškolci izražavati viši stepen slaganja od opšte populacije, sa iskazima koji mere “etnocentrizam” kao vrednosnu orijentaciju, zbog generacijskog uticaja, odnosno nedostatka životnog iskustva koji bi mogao da koriguje distancu prema drugim etničkim grupama. Sa druge strane, moguće je da će organski nacionalizam biti izraženiji kod opšte populacije zbog udela “starijeg” stanovništva u opštoj populaciji gde postoji veće podržavanje ideja zajedničkog nacionalnog porekla, tradicije i poštovanja predaka (takođe, starost se pojavljuje kao statistički značajan prediktor u ranijim istraživanjima organskog nacionalizma, vidi: Petrović, Radoman, 2019)

4. Podaci za 2019.godinu mogu pokazati i dalje izražene etničke stereotipe kada se radi o romskoj populaciji, s obzirom na izveštaje romskih organizacija koji pokazuju značajan stepen socijalne distance prema Romima i gde se ukazuje na to da institucije negiraju da “rasizam” postoji iako je raširen u društvu.²⁵
5. Očekuje se slabljenje “homofobnih” stavova prema LGBTQ+ populaciji, a porast onih koji otvoreno podržavaju osobe neheteroseksualne orijentacije. Ova pretpostavka se bazira na dve činjenice – u poslednjih deset godina, od prve uspešno održane Parade ponosa, došlo je do akumulacije brojnih afirmativnih kampanja spram LGBTQ+ osoba, a mnoge od javnih manifestacija podrške *queer* zajednici održane su u Novom Sadu i Nišu, a ne samo glavnom gradu. Značajan faktor je i taj što je Srbija dobila autovanu lezbejku na mestu premijerke što je moglo da ima širi uticaj na porast tolerancije.
6. Na svim skalama očekuje se da će pol ispitanika i ispitanica imati statistički značajan uticaj, u smislu da će devojčice izražavati manje homofobične, manje patrijarhalne, manje nacionalističke stavove, kao i veću toleranciju spram etničkih i socijalnih grupa.
7. S obzirom da se veroispovest u prethodnom istraživanju srednjoškolaca iz 2011, pojavila kao statistički značajan prediktor, očekujemo da će u ovom istraživanju ispitanici i ispitanice muslimanske veroispovesti

25 Izvor: <http://chrin.org.rs/mreza-chris/aktivnosti-mreze-chris/rasizam-prema-romima-sve-prisutniji/>

imati patrijarhalnije i više homofobične stavove u odnosu na ateiste i ispitanike pravoslavne veroispovesti, i da će u većem stepenu osporavati pravo na abortus.

Analiza stavova o patrijarhalnosti

Kada je reč o vrednosnoj orijentaciji patrijarhalnosti kao jednoj od vrednosti koja ukazuje na “tradicionalizam”, ranija istraživanja ukazuju da ova orijentacija slabi tokom vremena kao i da je u periodu od 2003. do 2018. došlo do “postepenog opadanja intenziteta patrijarhalnosti” (Petrović, Radoman, 2019).

Da bi razumeli pojam patrijarhata, izvan “samorazumljive teze o patrijarhalnosti društva” (Čakardić, 2017), tj. da bismo povezali strukturni nivo sa patrijarhalnim odnosima, oslanjamo se na analizu rodničkih odnosa u širem društvenom kontekstu. Na najapstraktnijem nivou, patrijarhat se javlja kao sistem socijalnih relacija, dok je na nižim nivoima apstrakcije patrijarhat moguće analizirati u okviru šest struktura, i to: patrijarhalni odnosi u domaćinstvu, plaćeni rad, patrijarhalni odnosi u državi, muško nasilje, patrijarhalni odnosi u seksualnosti i patrijarhalni odnosi u kulturi (Walby, 1991: 20).

Prema podacima Eurostata u poređenju dva perioda za 2012. i 2017. godinu, stopa zaposlenosti za osobe između 20 i 64 godine starosti beleži porast, ali se ona razlikuje za žene i muškarce. Podaci za Srbiju pokazuju da se rodna razlika u zaposlenosti smanjila sa 15.7% (2012) na 14% (2017), ali je i dalje dosta izražena (prosečna razlika u stopi zaposlenosti po polu u EU za 2017. godinu je 11.5 %).²⁶ Iz Udruženja za radna prava žena “Roza”, navode kako su posebno ugrožena kategorije žena na tržištu rada starije žene, žene koje žive na selu i mlade obrazovane žene. Ako pogledamo strukturu nezaposlenosti i kretanje radne snage, broj nezaposlenih lica starosne dobi 55–65 godina se povećao u periodu 2014–2016 (Reljanović, et.al, 2016). Na osnovu podataka Nacionalne službe za zapošljavanje do povećanja je došlo zbog povećanog broja nezaposlenih žena starosne dobi 60–65 godina (sa 3704 u 2014. godini na 9011 u 2016. godini). Ovo je efekat izmena Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, prema kome se starosna granica za ostvarivanje uslova za starosnu penziju žena postepeno povećava – “Ovaj

²⁶ Eurostat (2), str.5.

efekat ne samo da je poništio efekte izmena i dopuna Zakona o radu (ako ih je bilo) već je stvorio još značajniji problem u strukturi nezaposlenog stanovništva, u kategoriji u kojoj je inače šansa za zaposlenjem minimalna” (Reljanović, et. al, 2016: 81).

Najnovija istraživanja ukazuju da se “ne-moderni” vrednosno normativni model u poslednje dve decenije prelama i na rodne odnose, u smislu da poprma efekat retradicionalizacije, koji se ispoljava “(nasilnim) ,vraćanjem’ žena u privatnu sferu” (Radović, Marković, 2017: 136). Takođe, ukazuje se da “promene u ‘javnoj’ sferi neće same po sebi dovesti do trajnijih promena u privatnoj sferi” (Ibid.149). Da bi do promena došlo potrebne su transformacije na svim nivoima, prvenstveno na makro nivou, zatim promene institucija na mezo nivou i naravno transformacija na mikro nivou (Ibid.)

Sama podela privatno/javno je duboko rodno određena i ona strukturno određuje položaj žena i muškaraca u društvu. Kada govorimo o aspektu rada i očekivanjima povezanim sa rodnom ulogom žene, istraživanja pokazuju da one i dalje obavljaju većinu kućnog rada, u šta spadaju poslovi kao što su: pranje, čišćenje, peglanje, kuvanje, nega male dece, briga o školskim obavezama dece i najveći deo nege starih i nemoćnih; jedina aktivnost gde postoji ravnomerna raspodela između muškarca i žene je nabavka namirnica.²⁷ Uz ove poslove koje žene obavljaju besplatno (što je podrazumevano stanje u svim savremenim režimima patrijarhata) – roditeljstvo, rađanje i briga o maloj deci, su aktivnosti za koje se smatra da ženi pripadaju “po prirodi”, da su njena “biološka dužnost” i kao takvi ostaju nevidljivi kao oblici rada.²⁸

27 Ranija istraživanja pokazuju da žene u 80 do 95 odsto slučajeva obavljaju poslove kao što su spremanje hrane, peglanje, nabavke, održavanje stana, briga o starima i bolesnima kao i organizovanje i usklađivanje članova porodice (Blagojević, 2013). Novija istraživanja (Radović, Marković, 2017), pokazuju da žene i dalje prihvataju tradicionalnu raspodelu poslova po polu, u skladu sa konstruktom “dobre domaćice”. Sledeće poslove u domaćinstvu većinski obavljaju žene: kuvanje (78.2%), pranje veša (88.8%), pranje sudova (74.5%), čišćenje (72.4%) dok je jedina aktivnost u kojoj postoji ravnomerna raspodela posla između muškarca i žene nabavljanje namirnica (43.2%). Takođe, briga o dnevnim potrebama dece je uglavnom posao žene (58%), (Radović, Marković, 2017: 145).

28 Poslovi nege male dece pokazuju ogromnu disproporciju u rodnim ulogama – svega 0.9% muških partnera preuzima na sebe posao menjanja pelena, i 7,8% kupanje bebe. Jedine aktivnosti gde postoji ravnomerna raspodela aktivnosti oko male dece je izvođenje bebe u šetnju i odlazak sa detetom kod lekara: “Ulazak u roditeljstvo je, prema ovim pokazateljima, ona životna prekretnica u kojoj preterano trošenje ženskih resursa

Ovaj problem su osvetlile kampanje feministkinja iz 1970-ih godina pod nazivom Nadnice za kućni rad (*Wages for Housework*), koje su isticale da ne samo da je kućni rad “nametnut ženama, već da je preobražen u prirodni atribut naše ženske telesnosti i ličnosti, u jednu unutrašnju potrebu i težnju, navodno dolazeći iz dubine našeg ženskog karaktera (...) Mora se priznati da je kapital bio veoma uspešan u skrivanju našeg rada. Uspeo je stvoriti pravo remek-delo na račun žena. Lišivši kućni rad nadnice i preobrazivši ga u čin ljubavi, kapital je ubio više muva jednim udarcem. Pre svega, dobio je enormno mnogo rada gotovo besplatno” (Federiči, 1974). Iako se radi o kampanji od pre nekoliko decenija, političke rasprave o kućnom radu su aktuelne i u savremenom kontekstu (Čakardić, 2016).

Pored problema postojanja rodne uslovljenosti obavljanja kućnog rada, podaci o aktivnosti žena na tržištu rada dopunjeni su merenjem rada (broja sati) koji žene obavljaju u domaćinstvu²⁹, što potvrđuje tezu o njihovoj dvostrukoj opterećenosti. S obzirom da se uloga žene i dalje najviše vezuje za domaćinstvo, njihova plata se često posmatra kao dodatak plati muškarca, i njena karijera često biva na udaru usled trudnoće i materинства.³⁰

Međutim, neke izmene i dopune Zakona o radu imale su za cilj da poboljšaju položaj zaposlenih majki, tako da se neke odredbe odnose na uvođenje pauza za dojenje deteta.³¹ Iako se čini da ove odredbe omogućavaju

postaje u najkonkretnijem smislu društveno prihvaćena, i po žene obavezujuća norma (Radović, Marković, 2017: 144).

29 Istraživanje RZS-a o “korišćenju vremena”, pokazuje da žene u Srbiji, bez obzira na to da li su zaposlene ili ne, dvostruko više vremena rade u kući u odnosu na muškarce, a upola manje vremena provode na plaćenim poslovima – “za zaposlene žene, rad u kući postaje druga smena”. Ako bi se izračunala novčana nadoknada za rad u domaćinstvu i ako bi se ona isplaćivala po minimalnoj ceni sata, za rad u domaćinstvu koje su žene starosti 15 i više godina obavljale 2015. godine trebalo bi izdvojiti mesečno 138 €, što na godišnjem nivou iznosi 1650 eur. (Izvor: http://www.stat.gov.rs/media/1374/tus2016_srpski.pdf)

30 Prema izmenama Zakonom o finansijskoj podršci porodici, procena je da je danas više od 13.000 majki oštećeno odredbama zakona Izvor: <https://www.danas.rs/ekonomija/vise-od-13-000-mama-osteceno-zakonom-o-finansijskoj-podrsци-porodici-sa-decom/>

31 Član 93, Zakon o radu: “Poslodavac je dužan da zaposlenoj ženi, koja se vrati na rad pre isteka godinu dana od rođenja deteta, obezbedi pravo na jednu ili više dnevnih pauza u toku dnevnog rada u ukupnom trajanju od 90 minuta ili na skraćenje dnevnog radnog vremena u trajanju od 90 minuta, kako bi mogla da doji svoje dete, ako dnevno radno vreme zaposlene žene iznosi šest i više časova. Pauza ili skraćeno radno vreme iz stava 1. ovog člana računaju se u radno vreme, a naknada zaposlenoj po tom osnovu isplaćuje se u visini osnovne zarade, uvećane za minuli rad.”

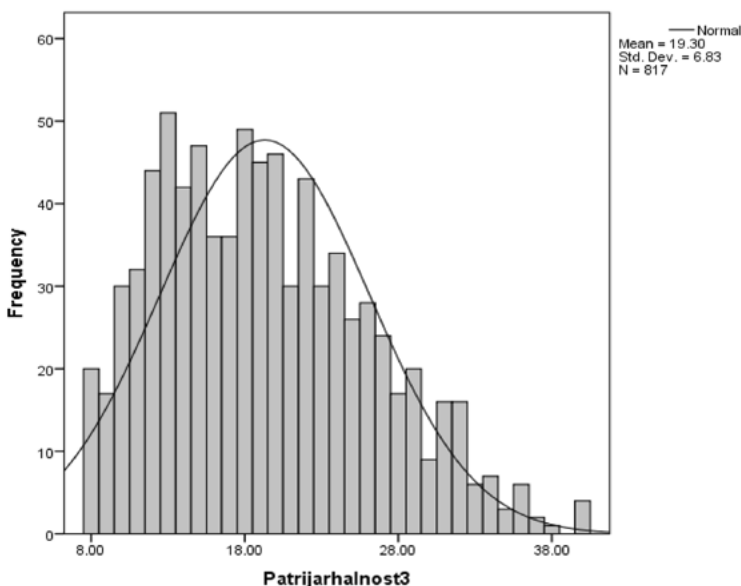
ženama poboljšanje uslova materinstva, ovo rešenje jedva da je izvodljivo u praksi. Naime, “pauza za dojenje u ukupnom trajanju od 90 minuta u toku radnog dana, podrazumeva da je dete zaposlene negde u njenoj blizini. Teško je zamisliti, čak i ako zaposlena svih 90 minuta u toku dana iskoristi na jednu takvu pauzu, da će 90 minuta biti dovoljno za ceo proces, posebno u većim gradovima (...) Takođe, može se razmišljati u pravcu davanja podrške države za organizovanje takvog boravka van prostorija poslodavca, ali u blizini velikih poslovno-industrijskih kompleksa, gde je potreba za takvim nečim realna. Bez takve dodatne podrške, pretpostavka je da će većina majki ovu olakšicu koristiti za skraćanje radnog vremena, što jeste dodatna pogodnost ali čini se ne pogađa suštinu citirane norme koja primarno ima za cilj da obezbedi majčinsku negu bebi i u toku radnog dana, a ne samo po njegovom završetku” (Reljanović, et. al. 2016: 42).

Položaj žena međutim, zavisi ne samo od reprodukovanja kapitalističkih društvenih odnosa već i od reprodukcije vrednosti vezanih za rodne uloge i “tradicionalizam”. Analiza vrednosne orijentacije patrijarhalnosti u istraživanju opšte populacije iz 2018. godine, pokazuje da patrijarhalni obrasci ponašanja koji se odnose na javnu sferu i rodne uloge nisu dominantni dok “je prihvatanje rodnih uloga unutar privatne sfere, u odnosu na javnu, tokom perioda post-socijalističke transformacije znatno rasprostranjenije” (Petrović, Radoman, 2019). Ovaj podatak se tumači skoro pa prinudnim uključivanjem žena na tržište rada tokom post-socijalističkog perioda, gde je razlog njihovog većeg uključivanja bio “ekonomska deprivacija domaćinstva, odnosno neophodnost da i se žene aktivno uključe na tržište rada” (Ibid.). Ovo je, kako je već spomenuto, dovelo žene u stanje dvostruke opterećenosti i pojačalo pritisak patrijarhalnih normi unutar domaćinstva, jer su žene postale nosioci i onog dela rada i nege koji je trebalo da obezbede institucije (vrtići, obdaništa, sistem socijalne zaštite).

U ovom istraživanju, zanimaju nas vrednosti mladih u odnosu na dimenziju privatnog patrijarhata, kako bismo ustanovili njihove stavove prema odnosima muškaraca i žena vezano za brigu o deci i za raspodelu moći unutar partnerske dijade, i u odnosu na dimenziju javnog patrijarhata koji se odnosi na percepciju jednakosti/nejednakosti muškaraca i žena u javnoj sferi. Skala patrijarhalnosti je operacionalizovana kroz 8 iskaza koji mere

date dimenzije. Što se tiče vrednosti srednjoškolaca na skali patrijarhalnosti može se reći da oni imaju više ne-patrijarhalne stavove³²

Grafikon 1. Distribucija ispitanika i ispitanica na skali patrijarhalnosti

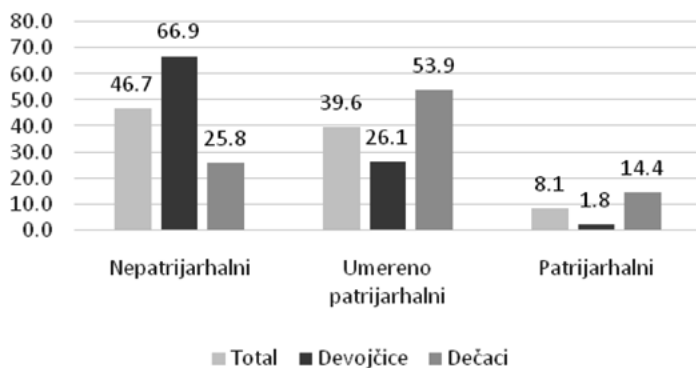

Skala je sačinjena od sledećih tvrdnji:

1. Žena je jedino ispunjena kad postane majka
2. Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda
3. U porodici muškarac ipak treba da ima glavnu reč
4. Brigom o deci treba prvenstveno da se bavi majka, pa tek onda otac
5. Žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija
6. Muškarci su generalno bolje političke vođe od žena
7. Univerzitetsko obrazovanje je važnije za mladiće nego za devojke
8. Ako žena zarađuje više od muža, to će izazivati probleme u braku

³² Maksimum na skali je 40, a minimum 8, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 19.30, što ukazuje na zakrivljenost rezultata ka nepatrijarhalnosti (teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 24). Analiza pouzdanosti skale je pokazala visoku vrednost Kronbahove alfe ($\alpha = 0.761$).

Grafikon 2. Distribucija odgovora na skali patrijarhalnosti prema polu

Naime, 46,7% srednjoškolaca se svrstava u kategoriju nepatrijarhalnih, 39,6% su umereno patrijarhalni dok je 8,1% patrijarhalno. Rezultati pokazuju i da devojčice imaju manje konzervativnih odgovora, a više podrške daju tvrdnjama koje se odnose na jednakost rodni uloga.³³ Takođe, i neka međunarodna istraživanja potvrđuju da devojke izražavaju egalitarniji stav od dečaka, da više podržavaju ideju braka u kojem zarađuju i muškarac i žena (*dual-earner marriages*), kao i da imaju tolerantniji stav spram istopolnih zajednica. Kada se radi o seksualnim slobodama, devojke manje podržavaju ideju povremenih seksualnih odnosa u odnosu na dečake (Astin et al. 2002; Schulenberg i dr. 1995).

Sledeća tabela daje prosečne srednje vrednosti za iskaze iz upitnika koji mere patrijarhalnost, a date su i srednje vrednosti za pojedine iskaze iz istraživanja srednjoškolaca iz 2011. godine i istraživanja opšte populacije iz 2018. godine. Na osnovu deskriptivne analize može se videti da su srednjoškolci imali patrijarhalnije stavove 2011. godine, što znači da se potvrđuje hipoteza da je došlo do opadanja patrijarhalnosti. Poređenjem sa stavovima opšte populacije u odnosu na nekoliko iskaza može se zaključiti da stavovi srednjoškolaca nisu konzervativniji od opšte populaciji, već su približno isti.

33 Rezultat t-testa: $t = 14.56$, $df = 775$, $p = .00$. Prosečna ocena za muškarce $M = 22.46$, $SD = 6.59$, dok je za žene $M = 16.25$, a $SD = 5.52$

Tabela 5. Prosečne vrednosti na iskazima koji mere patrijarhalnost (1–5)*

<i>Iskazi</i>	<i>2011 Srednjoškolci</i>	<i>2018 opšta populacija</i>	<i>2019 srednjoškolci</i>
U srpskom društvu žene su potčinjene u porodici	—	—	2.80
Žena je jedino ispunjena kad postane majka	2.88	—	2.46
Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda	3.34	—	2.18
U porodici muškarac ipak treba da ima glavnu reč	—	—	2.72
Brigom o deci treba prvenstveno da se bavi majka, pa tek onda otac	2.64	—	2.37
Kada se radi o roditeljstvu bitno je da i muškarac bude aktivno uključen	—	—	4.75
Žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija	3.26	—	3.05
Muškarci su generalno bolje političke vođe od žena	—	2.44	2.73
Univerzitetsko obrazovanje je važnije za mladiće nego za devojke	—	1.70	1.78
Ako žena zarađuje više od muža, to će izazivati probleme u braku	—	2.51	2.14

* 1 označava potpuno neslaganje sa stavom, dok 5 znači potpuno slaganje

Ako se posmatraju iskazi kojima možemo da poredimo rezultate iz 2011. i 2019. godine, može se zaključiti da je došlo do opadanja podržavanja iska-za koji mere patrijarhalnost. Takođe, međunarodna istraživanja pokazuju da su rodne uloge još jedna od oblasti koja je podložna brzim društvenim promenama što će se verovatno odraziti na promenu stavova mladih (Karvonen, et al. 2011). Autorke jednog longitudinalnog istraživanja u Britaniji dokazuju da i pored dosledno dokumentovanih rodni razlika u stavovima o rodni ulogama, muškarci (odrasli i adolescenti) sve više prihvataju ne-tradicionalne uloge žena, ali ujedno se teško odriču “muške moći” u poro-dici (Burt, Scott, 2002).

Ako posmatramo pojedinačne iskaze za 2019. godinu možemo zaključiti, da su srednjoškolci posebno “odlučni” povodom stava, *Kada se radi o roditeljstvu bitno je da i muškarac bude aktivno uključen*, sa čim se slaže čak 94% ispitanika i ispitanica. Ovaj stav međutim ne znači nužno da su srednjoškolci za jednaku raspodelu dužnosti između muškaraca i žena u vezi roditeljskih uloga već je moguće da je iskaz protumačen tako da muškarac mora imati jednako učešće u roditeljstvu u smislu da je i on deo procesa socijalizacije i vaspitanja deteta, pa otuda visok stepen slaganja sa ovom tvrdnjom. Drugi stav se odnosi na to koliko ispitanika podržava ideju egalitarnosti po pitanju nege dece – *Brigom o deci treba prvenstveno da se bavi majka, pa tek onda otac*, koji podržava 25% ispitanika i ispitanica, što nije značajno visok procenat i može da ukazuje na porast ideje egalitarnosti u stavovima vezano za raspodelu dužnosti oko dece.

Međutim, neki drugi stavovi ne daju skroz pozitivnu sliku o stepenu patrijarhalnosti srednjoškolaca. Sa stavom *Žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija*, slaže se 38% ispitanika i ispitanica (33% se ne slaže, a 28% je neodlučno). Ovaj stav iako nije većinski, donekle potvrđuje opšte diskurse o obavezi žene da učestvuje u reprodukciji, njenoj “biološkoj dužnosti” koja je deo diskursa o povezanosti nacije i stope nataliteta. Takođe, nešto više od trećine srednjoškolaca se slaže sa stavom: *U porodici muškarac ipak treba da ima glavnu reč* (35,6%), koji možda više ukazuje na opstajanje “privatnog patrijarhata”³⁴ i hijerarhiju unutar partnerskog odnosa. Iako ne možemo reći da su ovi stavovi “većinsko” slaganje sa patrijarhalnim obrascima, oni ukazuju da srednjoškolci delimično podržavaju stavove koji se odnose na dimenziju privatnog patrijarhata.

Na ove stavove nadovezuje se posebna grupa iskaza pomoću kojih je mereno koliko srednjoškolci podržavaju ideju borbe protiv nasilja nad ženama. Prosečne vrednosti na iskazima date su u sledećoj tabeli:

34 Prema autorki Silviji Volbi, postoje dve osnovne forme ispoljavanja patrijarhata, privatni i javni patrijarhat gde se privatni patrijarhat odnosi na relacije moći u porodici i domaćinstvu, odnosno na rodne nejednakosti i eksploataciju ženskog rada unutar domaćinstva (Walby, 1991).

Tabela 6. Prosečne vrednosti na iskazima koji se odnose na nasilje u porodici (1–5)*

<i>Iskazi</i>	<i>2011</i>	<i>2019</i>
U našem društvu nasilje u porodici je veliki problem	3.67	3.88
Žena povremeno zaslužuje batine	1.66	1.43
Ako bih znao za neki slučaj nasilja u porodici prijavio/prijavila bih ga	3.91	4.14
Nasilje nad ženama i decom treba da bude strožije kažnjavano	—	4.61

* 1 označava potpuno neslaganje sa stavom, dok 5 znači potpuno slaganje

Kao i 2011. godine posebno zabrinjava stav da se određen procenat (2011 – 9%, 2019 – 8%), slaže sa stavom da *Žena povremeno zaslužuje batine*. Ovaj procenat je jako visok ako uzmemo u obzir da se radi o direktnom podržavanju nasilja nad ženama.³⁵ Međutim, preko 75% srednjoškolaca se slaže sa tvrdnjom da porodično nasilje treba biti strožije kažnjavano i da bi oni sami prijavili nasilje ukoliko bi znali za takav slučaj što je svakako ohrabrujuć podatak kada je reč o ovoj temi.

Kao jedna od mera prevencija nasilja u porodici predlaže se rad sa decom i mladima, posebno sa dečacima, u menjanju “diskriminatornih stavova koji degradiraju žene i devojčice, i tolerišu i opravdavaju nasilje nad njima”.³⁶ U međunarodnom istraživanju o muškarcima i rodnoj ravnopravnosti (IMAGES) jedan od zaključaka jeste da je nasilje nad ženama u regionu rasprostranjeno ali da je jedan od najvećih problema koji sprečava borbu nasilja zadržavanje žene u svojevrsnoj “kulturi tišine”. Tako da je jedan od važnih aspekata borbe protiv nasilja i transformacija društvenih normi koje podstiču rodne nejednakosti (UNDP, 2018).

35 Ovaj procenat je ipak niži od procenta zabeleženog na slično pitanje u istraživanju stavova muškaraca. Prema rezultatima “IMAGES Srbija – Muškarci u Srbiji: promene, otpori i izazovi” starije generacije muškaraca su sklonije nasilju tj. muškarci iz generacije 51–60 godina izjavljuju u 26.5% slučajeva da se slažu sa tvrdnjom da “postoje situacije u kojima žena zaslužuje da dobije batine”. Oni iz generacije od 25 do 30 godina to u izjavljuju u 11% slučajeva (duplo manje), a generacije od 18 do 24 godine slažu se sa ovim stavom u 15.4% slučajeva (UNDP, 2018).

36 Izvor: <https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2019/in-order-to-prevent-repetitive-domestic-violence--preventive-work.html>

Stavovi o abortusu

S obzirom na sistemske promene nakon pada socijalizma, uspostavljanja tržišne regulacije ekonomije, i sa tim prateće antikomunističke ideologije koja posebno jača nakon 2000-ih, prava žena koja su ostvarena u periodu socijalizma nemaju veću vidljivost u javnim diskursima i ne postoji šire društveno vrednovanje istorijskog kontinuiteta borbe za ženska prava. Pravo na abortus u bivšoj Jugoslaviji je ostvareno kroz jedan od najliberalnijih zakona o abortusu u to vreme, dok je 1974. godine princip slobodnog odlučivanja o rađanju unet u Ustav (Drezgić, 2010). Za razliku od kasnijeg perioda, jačanja nacionalizma devedesetih i raspada države, mere koje su pre toga bile na snazi odnosile su se ne ekonomsko osnaživanje porodice: "Planiranje porodice je povezano sa gledištem da ekonomski i društveni razvoj sami po sebi rešavaju 'populacione probleme' kako god da bili definisani. Populaciona politika, sa druge strane, proističe iz uverenja da sam razvoj nije dovoljan te da pravnim i ekonomskim, stimulativnim merama i/ili pritiscima treba podstaći tranziciju fertiliteta" (Drezgić 2010: 27). Nasuprot "socijalističkom konceptu", tokom devedesetih su na snazi agresivne kampanje koje nameću konzervativno viđenje uloge žene koja se svodi na njene biološke i reproduktivne funkcije – "pitanje abortusa je svedeno na temu biološkog opstanka nacije" (Ibid). Ova ideologija je na delu i u kasnijem periodu, tako da možemo govoriti o uplivu dominantnih religijskih i nacionalističkih diskursa o abortusu, koji su izraženi u poslednjih nekoliko decenija (Drezgić, 2015). Međutim, ono što se menjalo u tim diskursima jeste način na koji je Srpska pravoslavna crkva osporavala pravo na abortus ženama: "Stav Crkve prema abortusu suštinski je neizmenjen ali se tokom vremena fokus diskursa o abortusu menjao. U početku, meta kampanje protiv abortusa bile su pre svega žene a kontekst je bio određen brigom za naciju i njen biološki opstanak. Kasnije i muškarci postaju odgovorni za reprodukciju ali se kontekst pomera s brige za naciju i njen opstanak na zaštitu tradicionalne porodice i njenih vrednosti" (Drezgić, 2015: 129). Ovakav, pretežno, religijski diskurs o abortusu iz prošlosti, uz uvođenje veronauke u obrazovni sistem, predstavljaju značajne faktore koji utiču na stavove o abortusu generacija nakon 2000. godine. Što se tiče aktuelnih javnih diskursa o abortusu, oni imaju takođe konzervativan prizvuk.

U Srbiji u periodu između dva posljednja popisa stanovništva (2002. i 2011.) broj stanovnika je kontinuirano opadao, tako da je 2011. zabeleženo 5% manje stanovnika u odnosu 2002. godinu i taj trend se nastavlja. Takođe, prosečna starost ukupnog stanovništva u Srbiji konstantno raste (43,1 godina³⁷), sve je manji udeo mladog stanovništva do 14 godina, a veći starijeg, preko 65 godina starosti, čime se Srbija svrstava u grupu zemalja sa demografski najstarijim stanovništvom na svetu. Niska stopa nataliteta i odlazak mladih iz zemlje najviše doprinose ovim brojkama, pa su neke procene demografa da bi do 2061. godine u Centralnoj Srbiji i Vojvodini moglo doći do smanjenja stanovništva za 20 do 30%.³⁸

Neke mere koje su predložene u Strategiji za podsticanje rađanja³⁹ odnose se na povećanje fertiliteta pozitivnim “podsticajima” (programi stambene podrške), zatim na promociju reproduktivnog zdravlja adolescenata, kao i na usklađivanje rada i roditeljstva koje nije moguće u uslovima fleksibilizacije poslova koji se često vezuju za neformalnu ekonomiju / rad na crno. Strategija podsticanja rađanja, sadrži niz odredbi koje se odnose na menjanje zakonskih regulativa – tako npr. najnovije izmene u Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom (2018) prepoznaju sve vrste ugovora o radnom angažovanju van radnog odnosa kao uslov za dobijanje ostale novčane naknade po osnovu rođenja i nege deteta i posebne nege, ali ne i plaćeno odsustvo za vreme trudnoće i porodijsko odsustvo (*Strategija podsticanja rađanja*, 2018:22). Međutim, ako se pogledaju ostale izmene u Zakonu o finansijskoj podršci porodici sa decom, može se zaključiti da konkretne odredbe zakona nisu podsticajne za roditelje i ne govore o poboljšanju uslova za odgajanje dece. Ovo se posebno odnosi na slučajeve kada trudnice imaju nesigurno zaposlenje, zatim kada roditelji primaju pravo na dodatak za pomoć i negu bolesnog deteta, i u slučajevima jednoroditeljskih ili romskih porodica⁴⁰. Zakon za gotovo sve ranjive kategorije stanovništva predviđa smanjivanje ili ukidanje sredstava koja bi morala biti podrška takvim porodicama. Na primer, pojedina zakonska rešenja predviđaju u nekim

37 Podatak za 2018.godinu.

38 Prosečna stopa prirodnog priraštaja (razlika između broja rođenih i umrlih) je negativna, u 2019. godini je – 5,5 promila, dok je stopa ukupnog fertiliteta 2018. (ukupan broj živorođene dece na jednu ženu) 1,5, što je malo niže od evropskog proseka.

39 Izvor: <http://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf>

40 Izvor: <https://pescanik.net/zakon-o-finansijskoj-propasti-porodice-sa-decom/>

slučajevima drastično smanjivanje naknade za vreme porodijskog odsustva (Reljanović, 2018), pa ta cifra iznosi nekoliko hiljada dinara ili čak 900 dinara za određene kategorije porodilja čime se potpuno obesmišljava ideja socijalne podrške porodilja i porodica.

Smanjena socijalna davanja i povećana prekarnost u sferi rada predstavljaju ogroman pritisak na pojedince u sferi reprodukcije – oni sve više sami finansiraju odgoj dece, što posebno pogađa žene, jer se one smatraju odgovornijima za biološku reprodukciju i brigu o domaćinstvu. Takvo dvostruko opterećenje za žene može uzrokovati dalje povećanje pritiska i jačanje konzervativizma u oblasti reproduktivnih prava (Radoman, 2015).

Ono što je deo opšte propagande jeste usmerenost vladajućih slojeva da promovišu žene kao glavne aktereke u borbi za povećanje nataliteta u Srbiji. Tako da, umesto da se povećaju izdvajanja iz budžeta, radi se na razvijanju “propagande”. Na primer izrazi poput “problem”, “alarmantno” niske stope feriliteta ili “fenomen nedovoljnog rađanja” najčešće se i koriste u državnim strategijama koje se bave populacionom politikom, ali i u izjavama stručnjaka. Tako, na delu imamo određen politički koncept koji promoviše da je reprodukcija i samim tim telo žene u funkciji podizanja nataliteta, dok ujedno ne postoje programi podrške porodicama sa decom.

Vlada Srbije je 2016. godine osnovala Savet za populacionu politiku, na čijem čelu je ministarka Slavica Đukić Dejanović. Đukić Dejanović je navodila u svojim izjavama kako bi u rad Saveta “bio uključen i nevladin sektor, sveštenici i razni stručnjaci”, kako će “sve žene pre nego i zatrudne, dolaziti na razgovore i po savete o trudnoći, ali i o posledicama njenog prekida”; takođe, kako Srbija svake godine izgubi jedan manji grad, govoreći u istom kontekstu o obrazovanim ženama, starijim od 30 godina koje se ne odlučuju na rađanje jer imaju “visok stepen potrebe za komforom”! Iz organizacije *Centar za mame* reagovali su na niz kontraverznih izjava ministarke: “U zemlji gde je svaka peta radno sposobna osoba nezaposlena, gde je svaka treća osoba do 18 godina izložena riziku od siromaštva i gde svaka deseta osoba ne može da priušti ishranu kakvu propisuju standardi, govoriti o komforom životu je uvredljivo”.⁴¹

Još jedna vladina kampanja koja nije imala nikakav efekat na podizanje nataliteta, osim postavljanja pitanja o tome, na šta se troši državni budžet, jeste javni konkurs Ministarstva kulture i informisanja, krajem 2017. godine,

41 Izvor: <http://centarzamame.rs/blog/2016/09/17/centar-za-mame-osuđuje-izjave-ministarke-porucuje-majcinstvo-mora-biti-izbor/>

za izbor slogana kojim bi se promovisale mere populacione politike “sa ciljem podsticanja rađanja”. Ova kampanja je trebalo da “stimuliše” roditeljstvo i “rađanje većeg broja dece” u Srbiji. Naravno, ostalo je nejasno na koji način slogani mogu da poboljšaju uslove za rađanje, osim apela na razmišljanje o problemu “bele kuge”, ili o “sebičnosti” žena koje se ne odlučuju na rađanje. “Pobednički slogani” na ovom konkursu izazvali su lavinu komentara na društvenim mrežama, jer veoma dobro opisuju tu vrstu retrogradne ideologije koja stoji iza pronatalitetne propagande – “Ljubav i beba – prvo što nam treba!”, “Rađaj, ne odgađaj!”, “Dosta reči, nek zakmeči”.⁴²

Poslednjih godina, na delu su i kampanje različitih desničarskih grupa i crkve koje pozivaju na ukidanje abortusa, organizujući svakog meseca javne skupove u centru Beograda i potpisivanje peticije za zabranu abortusa. Svi ovi faktori utiču na oblikovanje javnog mnjenja i posebno stavova mladih o abortusu, koji tek formiraju svoj stav prema reproduktivnim pravima i nemaju svest o kontinuitetu feminističke borbe i značaju ovog dostignuća za generacije žena.

U odnosu na ovakav kontekst, skala abortusa u ovom istraživanju je konstruisana kroz nekoliko dimenzija, kako bi obuhvatila različite aspekte odnosa spram abortusa. Skala se sastoji od 5 iskaza koji se odnose na nekoliko dimenzija: odnos prema abortusu kao religijskom pitanju (“abortus je greh”), abortus kao individualno pravo svake žene i pozivanje na zabranu abortusa.

Grafikon 4. prikazuje distribuciju ispitanika na skali odnosa prema abortusu, dok grafikon 5. prikazuje raspodelu po kategorijama: konzervativni, umereno konzervativni i oni koji imaju nekonzervativne stavove. Na skali odnosa prema abortusu⁴³ rezultati pokazuju da nekonzervativne stavove ima 39% ispitanika, 39% je umereno konzervativno, dok 22% ima vrlo konzervativne stavove. Devojčice imaju progresivnije, odnosno manje konzervativne stavove od dečaka.⁴⁴ Za očekivati je da će stavovi devojčica

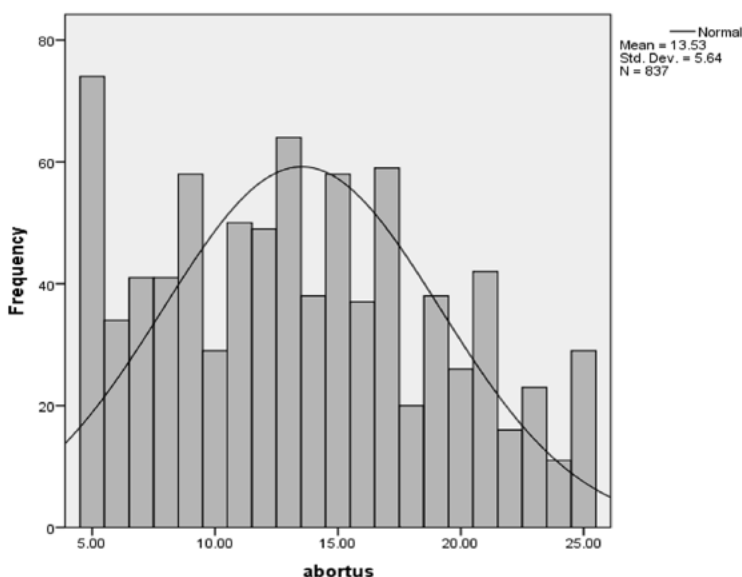
42 Izvor: <http://rs.n1info.com/Vesti/a364137/Izabrani-slogani-protiv-bele-kuge-Dosta-reci-nek-zakmeči.html>

43 Analiza pouzdanosti skale je pokazala visoku vrednost Kronbahove alfe ($\text{Alpha}=0.812$). Maksimum na skali je 25, a minimum 5, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 13.53 dok je teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 15.

44 Razlika po polu je statistički značajna ($t = 7.18$, $df = 828$, $p = .00$). Devojčice ($M=12.18$, $SD=5.36$), imaju manje konzervativne stavove od dečaka ($M=14.9$, $SD=5.58$).

biti manje tradicionalni, s obzirom da tradicionalne rodne uloge značajno ograničavaju autonomiju i izbore većine žena. Razliku u stavovima dečaka i devojčica potvrđuju i neka strana istraživanja adolescenata (Gibbons et al, 1991; Burt, Scott, 2002).

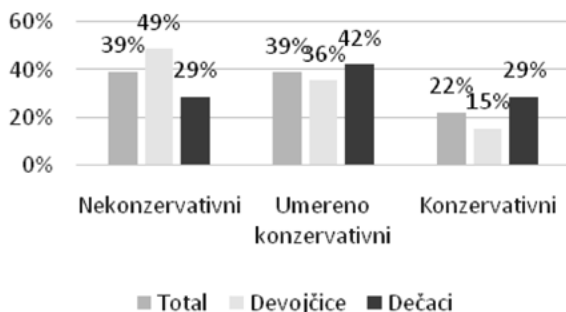
Grafikon 4. Distribucija ispitanika i ispitanica na skali odnosa prema abortusu

Skala je sačinjena od sledećih tvrdnji:

1. Ako dozvolimo abortus, propada nam i nacija
2. Zalažem se za potpunu zabranu abortusa
3. Podržavam pravo svake žene da sama odluči da li hoće da rađa ili ne
4. Abortus je greh
5. Treba zabraniti feminističke organizacije koje propagiraju pravo žene na abortus

Grafikon 5. Distribucija odgovora na skali konzervativnosti po polu:

Ako posmatramo prosečne vrednosti za tri iskaza za 2011. i 2019. godinu (Tabela 7), vidimo da se odnos prema abortusu menjao, u smislu da srednjoškolci sada imaju manje konzervativne stavove. U podacima za 2019, dva afirmativna iskaza koja se odnose na pravo žene da sama odluči o rađanju imaju visoke vrednosti što možda ukazuje na osvešćenost stava da je žena ta koja odlučuje o rađanju i svom telu a može da ukazuje i na podržavanje stava koji deklarativno zvuči prihvatljivo – 50% srednjoškolaca podržava tvrdnju *Prvenstveno i samo majka deteta treba da odlučuje o abortusu jer se radi o njenom telu*. Ovi pozitivni odgovori se dovode u sumnju ako pogledamo da sledeće stavove podržava takođe značajan procenat ispitanika i ispitanica: *Ako dozvolimo abortus, propada nam i nacija* (27%); *Zalažem se za potpunu zabranu abortusa* (30%), *Abortus je greh* (45,4%); *Treba zabraniti feminističke organizacije koje propagiraju pravo žene na abortus* (37,3%). Odgovori ispitanika verovatno ukazuju na pristrasnost u podržavanju afirmativnih iskaza, dok se kroz negativne iskaze čini kao najdominantnija religijska dimenzija odnosa prema abortusu, jer skoro svaki drugi srednjoškolac smatra da je abortus “greh”.

Tabela 7. Prosečne vrednosti na iskazima koji se odnose na abortus (1–5)*

<i>Iskazi</i>	<i>2011</i>	<i>2019</i>
Ako dozvolimo abortus, propada nam i nacija	3.07	2.59
Zalažem se za potpunu zabranu abortusa	2.93	2.68
Podržavam pravo svake žene da sama odluči da li hoće da rađa ili ne		4.08
Abortus je greh	3.40	3.25
Prvenstveno i samo majka deteta treba da odlučuje o abortusu jer se radi o njenom telu		3.29
Treba zabraniti feminističke organizacije koje propagiraju pravo žene na abortus		3.12

* 1 označava potpuno neslaganje sa stavom, dok 5 znači potpuno slaganje

Od negativnih iskaza, najveća podrška je data stavu *Abortus je greh*, kojim se meri prisustvo religijskih motiva kod zabrane abortusa. O povezanosti religije i stavova prema abortusu svedoči i sledeći podatak: u istraživanju iz 2011. veći procenat tradicionalnih i konzervativnih ispitanika i ispitanica je bio Novom Pazaru, gde su stavovi koji se odnose na položaj žena i abortus

bili znatno negativniji (na pitanje o zabrani abortusa čak 62% ispitanika i ispitanica iz Novog Pazara je podržavalo taj stav, Radoman, 2011: 28). Takođe, i rezultati iz 2019. pokazuju da postoji jaka veza između islama i stavova o abortusu. U Novom Pazaru 81% srednjoškolaca se izjasnilo da pripada muslimanskoj veroispovesti. Rezultati analize uticaja grada i veroispovesti u odnosu spram abortusa, pokazuju da su ispitanici iz Novog Pazara i oni muslimanske veroispovesti znatno konzervativniji od onih iz drugih gradova i onih pravoslavne veroispovesti i ateista⁴⁵ Takođe, rezultati jednofaktorske analize varijanse pokazuju da postoji statistički značajna razlika između veroispovesti i stavova prema abortusu.⁴⁶

Prema rezultatima istraživanja mladih iz 2015. godine, procenti generalno nisu optimistični, jer 33,8% mladih smatra da abortus treba *Da bude zabranjen zakonom, osim u slučajevima kada je to medicinski opravdano*, dok svega 26,5% smatra da *Abortus treba da bude legalan*. Ipak, mlađa kategorija ispitanika i ispitanica u ovom istraživanju pokazuje veće podržavanje stava da abortus treba sankcionisati, dok kod starijeg uzrasta podrška stavu da abortus treba zabraniti, opada (Tomanović, Stanojević, 2015: 78-79). U tom smislu, ostaje otvoreno pitanje da li će ekstremniji stavovi srednjoškolaca po pitanju abortusa slabiti u budućnosti kada oni sami dođu u period veće seksualne aktivnosti i razmišljanja o kontracepciji. U slučaju da se negativna kampanja spram abortusa nastavi, pre svega iz redova Srpske pravoslavne crkve⁴⁷, ali i kroz ideologiju pronatalizma iz vladajuće elite koja ne uspeva da merama socijalne politike popravi loš ekonomski položaj porodica u Srbiji, reproduktivna prava žena mogu biti znatno ugrožena, a stavovi generacija mladih koji pohađaju veronauku, i dalje mogu imati prizvuk religijskog konzervativizma.

45 Brown-Forsythe test za razlike između gradova $F(4, 735.87) = 58.1$, $\text{sig} = 0.000$); naknadno poređenja preko Post Hoc testa Games-Howel pokazuje da postoji statistički značajna razlika kada se Novi Pazar poredi sa drugim gradovima, $\text{Sig} = .000$, Novi Pazar ($M=17.62$, $SD=4.89$), Beograd ($M=10.97$, $SD=4.72$), Kragujevac ($M=13.14$, $SD=5.42$), Niš ($M=14.14$, $SD=5.35$), Novi Sad ($M=10.57$, $SD=4.57$).

46 Brown-Forsythe test za razlike u odnosu na veroispovesti $F(7, 816) = 28.7$, $\text{sig}=0.0$. Prema Games-Howel testu utvrđeno je da razlike postoje između muslimanske veroispovesti ($M=17.50$, $SD=4.82$), pravoslavna veroispovesti ($M=13.26$, $SD=5.31$) i ateista ($M=8.29$, $SD=4.01$).

47 U saopštenju sabora SPC, 2013. godine crkva je iznela jasan zahtev o zakonskoj zabrani abortusa osim u slučajevima "kada se on vrši iz medicinskih razloga" (prema Drezgić, 2015)

Analiza nacionalizma među srednjoškolcima

Da bismo govorili o vrednosnom obrascu nacionalizma kao delu “desničarske ideologije” prvo ćemo se osvrnuti na određenje desnice na ovim prostorima. U širem strukturnom smislu “desnica” se može odrediti kroz verovanje u opravdanost društvene hijerarhije “bez obzira da li je hijerarhija zasnovana na pravno nejednakom, katkad rasistički pravdanom položaju” (u savremenom obliku nacistička Nemačka je jedan od primera), dok se levica na drugom kraju ideološkog spektra određuje kroz veru u jednakost i antikapitalizam “jer smatra da kapitalizam usled svoje svojstvene iracionalnosti, ispoljene u periodičnim krizama i u vladavini kapitala i robe nad ljudima, nužno proizvodi društvene nejednakosti, pa se ne može suštinski reformisati” (Bakić, 2019: 26-27). U skladu sa ovim jasno je da ne možemo govoriti o postojanju leveice među političkim partijama u Srbiji koje sebe nazivaju “socijalističkim” strankama, ali levica nisu ni oni predstavnici socijalne demokratije koji smatraju kapitalizam opravdanim, a posebno to nisu socijalni liberali koji se zalažu za usavršavanje kapitalizma kako bi se neutralisale “prevelike društvene nejednakosti koje ga mogu ugroziti” (prema Bakić, 2019: 28). U tom smislu može se govoriti o različitom stepenu prihvatanja desnog usmerenja – misli se pre svega na podržavanje društvene hijerarhije, ali i na “meru iracionalnosti” u pravdanju tih hijerarhija: “reakcionarni pokreti i režimi na krajnjoj desnici traže idejne izvore u dubokoj prošlosti i često krajnjim rasizmom i nacionalizmom pravdaju svoje pretenzije na vlast” (Ibid.)

Za definisanje “radikalne” i “ekstremne” desnice, iako ne možemo jasno utvrditi šta je kriterijum za određenje ovih pojmova jer su oni “relacioni” i zavise od vremena, mesta i konteksta u odnosu na koje ih tumačimo, može se ipak poći od “uverenja” da su fašizam i nacizam u borbi za svoje ideološke ciljeve “u najkraćem vremenu doneli najviše patnji čovečanstvu u njegovoj istoriji” (Bakić, 2019: 34), pa su stoga “ekstremne” one partije/stranke koje imaju “najviše ideoloških i organizacionih sličnosti sa njima” (Ibid.). U tom smislu razlikuju se desni ekstremizam i neofašizam koji pokazuju najviše sličnosti sa klasičnim fašizmom. Desni radikalizam je možda daleko rasprostranjeniji, ne odbacuje nužno demokratiju i ne zalaže se otvoreno za rasnu ideologiju, nije protiv parlamentarizma, ali zato sadrži elemente

fašizma, teži isključivom nacionalizmu, ksenofobiji i autoritarnosti i sadrži prikriveni rasizam (prema Kuljić, 2002; Bakić, 2019). Desno radikalne struje uglavnom odbacuju optužbe za povezanost sa krajnjom desnicom i fašizmom (brinući o svom izbornom uspehu), “iako neki od članova mogu imati lične ili idejne bliskosti s fašističkim pokretima iz prošlosti ili ekstremno-desnim pokretima sadašnjice” (Bakić, 2019: 38).

Za razliku od “desnice” koja je širi pojam od nacionalizma, nacionalizam se odnosi na konkretan oblik društvene hijerarhije koji je usko povezan sa “etnicitetom”. Pojam “etničke grupe” znači isto što i “narod” i povezan je sa svesću pripadnika neke zajednice o kulturnim razlikama između pripadnika sopstvene i tuđe grupe. Eriksen naglašava da je u tom smislu, etnicitet “u suštini pitanje *odnosa*, on nije *odlika* neke grupe” (Eriksen, 2004: 31). “Etnička pripadnost” se može definisati kao “društveni identitet” koji je zasnovan na razlici u odnosu na druge i određen “metaforičkim ili fiktivnim srodstvom” (Ibid). Nacionalizam je u vezi sa etnicitetom u složenom odnosu, jer kao i etničke ideologije i nacionalizam naglašava “kulturnu sličnost pripadnika jedne nacije, pa time implicitno povlači granicu u odnosu na druge, koji onda ostaju izvan grupe, postaju autsajderi” (Eriksen, 2004:22). Međutim, za razliku od ideologija etničkih grupa koje mogu ali ne moraju zahtevat kontrolu nad određenom državom, “nacionalista smatra da državne granice treba da se podudaraju s kulturnim granicama” (Ibid).

Kada govorimo o reprodukciji etničkih stereotipa i nacionalizma, uloga elite u upotrebi nacionalizma u Srbiji je i dalje prisutna. U istraživanju političkih elita, zanimljiv je rezultat da u periodu od 1989. do 2015. godine nije došlo do značajnijeg opadanja nacionalizma – podaci ukazuju da nema bitnijih promena – zabeležen je blagi pad u odnosu na 1989. godinu (Petrović, Radoman, 2016). Ovaj nalaz je u istraživanju objašnjen time, da u celom periodu nakon 2000. godine postoji generisanje nacionalizma kroz “nerešeno” pitanje statusa Kosova i retoriku osporavanja nezavisnosti Kosova, zatim kroz pitanje statusa srpskih manjina u Republici Srpskoj i Crnoj Gori ali i da se nacionalizam “u sadašnjoj vlasti posebno izražava preko politike rehabilitacije i aktivne revizije istorije, pa tako vladajuća stranka iako je, na prvi pogled, napustila radikalno – desničarsku ideologiju, nije napustila i istorijski revizionizam kao njen važan deo” (Petrović, Radoman, 2016).

Ovakvo određenje radikalne desnice i nacionalizma, pruža nam okvir za tumačenje političke klime u Srbiji. Sa jedne strane sadašnja vladajuća koalicija na čelu sa Srpskom naprednom strankom i dalje koristi nacionalizam

“kao isproban mehanizam za mobilizaciju javnosti u trenucima nezadovoljstva ekonomskom situacijom u zemlji” (Petrović, Radoman, 2019), i to kroz retoriku “očuvanja Kosova” samo sada u nešto umivenoj retorici jer se kombinuju dva cilja (i EU i Kosovo). Sa druge strane politička elita takođe ide u smeru brisanja antifašističke prošlosti zemlje i promovisanja ideja i pokreta iz Drugog svetskog rata koji su bili u otvorenoj saradnji sa fašistima. Pa ako su tokom devedesetih “rehabilitovani” Ljotićev i četnički pokret, tokom proteklih godina bili smo svedoci rehabilitacija istorijskih ličnosti iz perioda kolaboracije sa fašističkim režimom, što znači da možemo govoriti o kontinuitetu u ideološkom smislu. Ni u jednoj drugoj zemlji postsocijalističkog bloka ne postoji usvojen Zakon o rehabilitaciji (2006) kojim je otpočela institucionalna revizija istorije, pa iako druge zemlje imaju različite oblike revizije istorije (Mađarska, Poljska, Ukrajina), “Srbija je jedina postsocijalistička zemlja čija se politička i intelektualna elita dosetila jednog takvog modusa prepravljanja prošlosti” (Radanović, 2017). Posle pokušaja rehabilitacije Milana Nedića koja je konačno odbijena od strane Apelacionog suda 2019, krajem iste godine premijerka Srbije je tokom zvanične posete Argentini, položila cveće na grob Milana Stojadinovića, nekadašnjeg premijera Kraljevine Jugoslavije (saradnika fašističke Italije, nacističke Nemačke i poštovaoca Benita Musolinija). Prema rečima premijerke radilo se o izražavanju pošte “Srbinu” i “predsedniku Vlade Kraljevine Jugoslavije”. Na ove izjave oštro su reagovali pojedinci: “taj čin deo je vladajuće politike koja izjednačava fašiste i antifašiste, džellate i žrtve, kao tobože jednako zaslužne za našu državu” (Danas, 2019).

Prema Eriksenu, važno je da shvatimo kako se prošlost koristi za objašnjavanje sadašnjosti: “Predstava o zajedničkom poreklu, često je najbitniji činilac u etničkom identitetu, a tumačenje istorije zato i jeste važno za ideologije koje žele da opravdaju, učvrste i očuvaju određeni etnički identitet” (Eriksen, 2004:108).

Takođe, kada se radi o radikalnoj desnici inspirisanoj nacionalizmom iz prošlosti i bliskoj rasnim ideologijama, možemo je naći u pretežno omladinskim desničarskim organizacijama i navijačkim grupama. Neke od tih grupa bile su aktivne i tokom 1990-ih, a posebno tokom priprema za Paradu ponosa 2009. godine i tokom uličnog nasilja u vreme održavanja Parade 2010. godine (kao što su *Obraz*,⁴⁸ *SNP 1389*, *Naši*, *“United Force”* – navijači

48 Delovanje ove organizacije je zabranjeno odlukom Ustavnog suda Srbije od juna 2012.

fudbalskog kluba “Rad”), dok su kasnije nastale organizacije kao što su *Alternativa*, *Zavetnici*, *Levižatan*, kao i neonacistička *Srbska akcija*, koji svoje delovanje usmeravaju više ka Univerzitetu. Ove grupe mladih su aktivne u mnogim evropskim državama,⁴⁹

Jedan od mogućih indikatora nacionalizma je stepen vezanosti za sopstvenu državu/naciju. U istraživanju mladih iz 2018. dato je objašnjenje da je “vezanost za Srbiju” (57% ispitanih odgovara pozitivno na iskaz *Ponosim se što sam građanin / građanka Srbije*), u stvari vezanost u etničkom smislu, a ne vezanost za političku zajednicu, jer većina mladih ima nepoverenje u institucije i nezadovoljni su stanjem demokratije u Srbiji (Popadić et al, 2019: 72). Jedno od tumačenja je ono koje ukazuje na to da mladi razvijaju nacionalistička osećanja iz kojih crpe simboličku i psihološku dobit – koja može da predstavlja i vid kompenzacije za loše stanje u zemlji. U tom smislu nacionalizam nudi osećaj “sigurnosti i ukorenjenosti”, “sistem kategorija” koje pomažu da se neko orijentiše u svetu, oseti važnim i moćnim “učestvujući u grupnom narcizmu” (Ž. Trebješanin, prema, Golubović, et al. 1995:135).

Što se tiče određenja koja se koriste u ovom istraživanju, pojam etnocentričnog nacionalizma je blizak pojmu “isključivog nacionalizma” koji karakteriše kao što izraz navodi: isključivost, netolerancija i šovinizam (Golubović, et. al 1995:135). “Etnocentrizam se definiše kao prenaplašavanje (pa i apsolutizovanje) vrednosti jedne etničke grupe i isticanje prednosti i nadmoći sopstvene grupe, kao kolektivno razmišljanje koje se ponekad ispoljava i u mržnji prema drugim grupama” (Ibid.). Dalje se navodi da je nacionalista “obuzet kompleksom moći koji je izazvan upravo osećanjem individualne bespomoćnosti i nesigurnosti”, gde se najčešće sopstvena etnička grupa tretira kao superiorna u odnosu na “tuđe”. Ova vrsta hijerarhije lako se povezuje sa etnocentrizmom i agresijom jer funkcioniše u okviru dihotomija – “moralni mi – nemoralni oni”, “prava strana – pogrešna strana”, “jaki – slabi”, “dominacija – potčinjavanje” (Ibid.).⁵⁰

Što se tiče skale nacionalizma, ona je podeljena na dve skale: skala “organskog” i skala “etnocentričnog” nacionalizma i s obzirom da su delom korišćene iste tvrdnje, podaci su uporedivi sa podacima iz istraživanja opšte

49 Izvor: <https://www.6yka.com/novosti/kako-su-srbi-postali-idoli-nacistima-i-desnicarima-evrope>

50 Prema tezi Eriksena “etničke razlike ne zavise od kulturnih razlika već od odnosa među grupama, a da one same mogu ali i ne moraju biti kulturno različite” (Eriksen, 2004). Prema ovom autoru, ratovi u Jugoslaviji potvrđuju ovu pretpostavku.

populacije 2018. godine (Petrović, Radoman, 2019). Za razliku od opisanog “etnocentričnog” nacionalizma koji se više odnosi na iskaze koji mere međunacionalne relacije i stav prema drugim etničkim grupama (Petrović, Radoman, 2019), “organski” nacionalizam ili “organicizam” se odnosi na stavove spram sopstvene nacije, “kojim se naglašava kulturno i biološko jedinstvo nacije” (Pešić, 2016: 494), i “svodi pripadnike nacije na jedno MI, bez individualne autonomije” (Dimitrijević, 1998; Petrović, Radoman, 2019).

Tabela 8. Stavovi koji čine skale nacionalizma

<i>Organski nacionalizam</i>	<i>Etnocentrični nacionalizam</i>
Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca.	Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi
Nacija koja ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne	Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije
Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja	Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje
Svaki pedalj ove zemlje treba da bude svetinja svima nama	Pri izboru bračnog partnera/partnerke nacionalna pripadnost treba da bude jedan odvažnih kriterijuma
	Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva
	Najbolje je kada svi pripadnici neke nacije žive u svojoj nacionalnoj državi

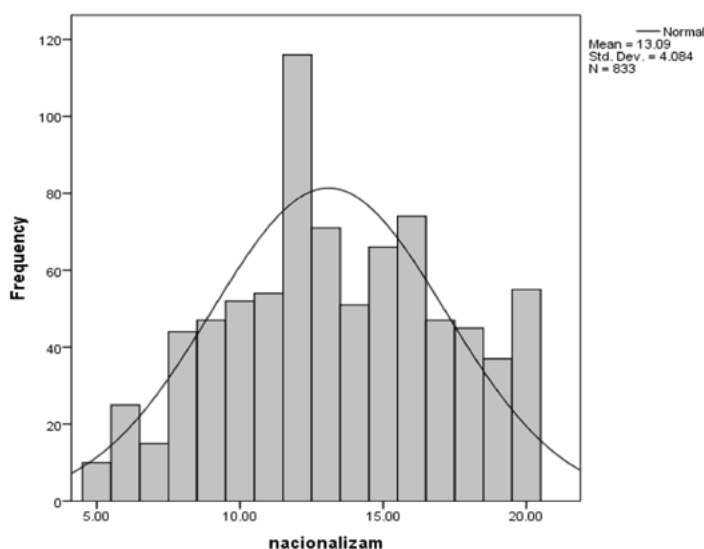
Na skali organskog nacionalizma, srednjoškolci blago naginju ka nacionalizmu.⁵¹ Rezultati pokazuju da ih 24% ne podržava nacionalističke tvrdnje, 44% su “umereni nacionalisti”, dok 32% podržava nacionalističke tvrdnje. Devojčice imaju manje nacionalističke stavove u odnosu na dečake.⁵² Pored toga što devojčice izražavaju veću empatiju prema manjinskim grupama (Cowan et al. 2003), ovaj nalaz se može tumačiti i u odnosu na rodnu komponentu nacionalističke ideologije. Naime, različite forme nacionalnih

51 Analiza pouzdanosti je pokazala dobru vrednost Kronbahove alfe ($\alpha = 0.744$). Maksimum na skali je 20, a minimum 4, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 13.09, što ukazuje blagu zakrivljenost rezultata ka nacionalizmu (teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 12).

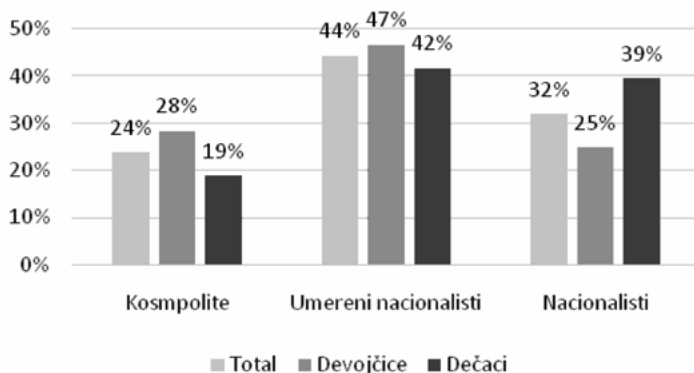
52 Rezultat t-testa: $t = 4.45$, $df = 800.5$, $p = 0.00$. Prosečna ocena za muškarce $M = 13.73$, $SD = 4.35$, dok je za žene $M = 12.43$, a $SD = 3.71$

politika, separatizam, šovinizam, rasističko isključivanje i marginalizacija manjinskih grupa “po pravilu su u bliskoj vezi” s patrijarhalnim i nasilnim politikama protiv žena (Papić, 2012: 304). Ratovi devedesetih su bili praćeni najnasilnijim praksama prema ženama, žensko telo je služilo kao “instrument” protiv nacija i kulturnog identiteta drugih muškaraca (Ibid). Otuda je možda logično postojanje ideje tolerancije između etničkih grupa i odbojnosti prema ideji nacionalizma kod devojčica, ako uzmemo u obzir postojanje kontinuiteta u ideologiji nacionalizma na ovim prostorima.

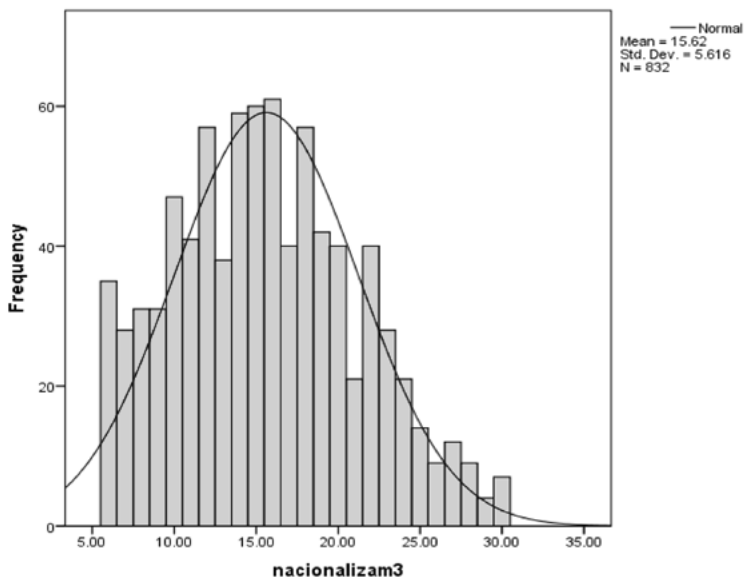
Grafikon 6. Distribucija ispitanika i ispitanica na skali organskog nacionalizma

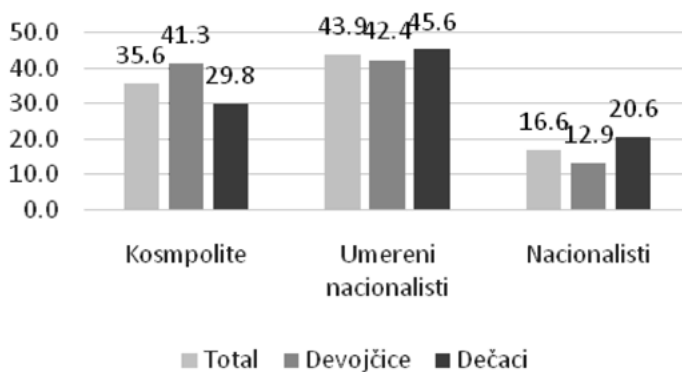
Grafikon 7. Distribucija odgovora na skali organskog nacionalizma prema polu

Grafikon 8. Distribucija ispitanika i ispitanica na skali etnocentričnog nacionalizma

Grafikon 9. Distribucija odgovora na skali etnocentričnog nacionalizma prema polu

Rezultati na skali etnocentričnog nacionalizma⁵³ pokazuju da se najveći procenat srednjoškolaca u uzorku može okarakterisati kao “umereni

⁵³ Analiza pouzdanosti skale je pokazala visoku vrednost Kronbahove alfe (Alpha=0.766). Maksimum na skali je 30, a minimum 6, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 15.62, a teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 18 što ukazuje zakrivljenost rezultata na levo tj. ka ispitanicima koji ne pripadaju grupi etnocentričnih nacionalista

nacionalisti” (43,9%), dok 16,6% podržava “nacionalističke” tvrdnje, a 35,6% izražava “kosmopolitiski” stav. Devojčice ponovo pokazuju da imaju progresivnije stavove u odnosu na dečake.

Sledeća tabela daje prikaz prosečnih vrednosti svih stavova koji su merili nacionalizam, kao i poređenje sa stavovima stanovništva iz 2018.godine.

Tabela 9. Prosečne vrednosti na iskazima koji mere nacionalizam (1–5)*

<i>Iskazi</i>	<i>2018 opšta populacija</i>	<i>2019 srednjoškolci</i>
<i>Organski nacionalizam</i>		
Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca.	3.98	3.43
Nacija koja ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne	3.86	3.05
Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja	4.08	3.38
Svaki pedalj ove zemlje treba da bude svetinja svima nama	4.12	3.23
<i>Etnocentrični nacionalizam</i>		
Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi	2.04	1.96
Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije	2.70	2.72
Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje	3.03	3.11
Pri izboru bračnog partnera/partnerke nacionalna pripadnost treba da bude jedan odvažnih kriterijuma	2.34	2.44
Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva	2.26	2.50
Najbolje je kada svi pripadnici neke nacije žive u svojoj nacionalnoj državi	2.88	2.94
Povećana izloženost stranim filmovima, muzici i knjigama nanosi štetu razvoju nacionalne kulture	2.72	2.20
Srbija treba da sledi sopstvene interese, čak i ako bi to vodilo konfliktu sa drugim nacijama	2.93	2.69

* 1 označava potpuno neslaganje sa stavom, dok 5 znači potpuno slaganje

Deskriptivna analiza pokazuje da su prosečne vrednosti veće od 3 za one tvrdnje koje se odnose na organski nacionalizam i gde je utvrđeno da srednjoškolci pokazuju viši stepen slaganja, dok stavovi koji mere etnocentrični nacionalizam pokazuju vrednosti oko ili ispod 3, što ukazuje na njihov “umereni” nacionalizam.

Poređenje za rezultatima iz 2018. godine govori da su oba perioda konzervativniji stavovi na skali “organskog” nacionalizma, tj. kada je u pitanju etnocentrizam kao da postoji veća obazrivost u tvrdnjama koje su tiču međunacionalnih odnosa, koje pozivaju na etničku “čistotu” nacije i koje u sebi nose elemente distance prema drugima (a postoji i sećanje na međuetnički rat na ovim prostorima). Zaključujemo da je organsko viđenje nacije dominantnije, “odnosno isticanje i prenamaglašavanje značaja tradicije, istorije i zajedničkog porekla pripadnika sopstvene nacije” (Petrović, Radoman, 2019). Zanimljivo je da su prosečne vrednosti više kod opšte populacija na iskazima koji mere organski nacionalizam dok su kod etnocentričnog nacionalizma te vrednosti više kod mlađe populacije. U tom smislu potvrđuje se pretpostavka da srednjoškolci usled nedostatka životnog iskustva, sećanja na ratove devedesetih, imaju možda izraženije slaganje sa ovim tvrdnjama nego starije generacije (opšta populacija). Takođe, potvrđuje se i očekivanje da ispitanici i ispitanice iz opšte populacije u većoj meri podržavaju stavove na skali organskog nacionalizma, jer vrednosti koje vezujemo za ove iskaze (zajedničko poreklo, tradicija, preci, nacija kao “svetinja”).

Pored ovih skala nacionalizma, u upitniku je jedna posebna skala pitanja merila odnos prema prošlosti i ratovima devedestih sa akcentom na odgovornost srpske strane. Ovim pitanjem htelo se istražiti kakav je stav srednjoškolaca prema ovom istorijskom periodu, kako je formirano sećanje u odnosu na taj politički kontekst, skoro tri decenije posle događaja koji su doveli do raspada zemlje.

Rezultati na skali odnosa prema prošlosti i odgovornosti⁵⁴ su pokazali da srednjoškolci nemaju jasan stav, čak 42% ima “umeren” stav, 29% smatra da su Srbi većinski odgovorni za zločine počinjenje tokom rata, dok 29% smatra da Srbi uopšte nisu imali odgovornost za rat i zločine.

54 Analiza pouzdanosti skale je pokazala visoku vrednost Kronbahove alfe ($\text{Alpha}=0.880$). Maksimum na skali je 25, a minimum 5, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 13.84 (teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 15), što ukazuje da veliki deo ispitanika nije imao jasan stav prema zločinima iz 90-ih godina.

Sledeća tabela to možda jasnije ilustruje. Na osnovu stepena slaganja sa sledećim iskazima može se videti da veliki procenat srednjoškolaca nema jasan stav po pitanju toga da li se dogodio genocid, da li su Mladić i Karadžić ratni zločinci, a svaka druga osoba se ne slaže sa stavom da su Srbi odgovorni za ratove u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Većina se slaže sa stavom da su “svi narodi” odgovorni za rat a sličan procenat podržava i tvrdnju da su političke elite odgovorne za ratove a ne “narod”.

Srednjoškolci imaju verovatno nejasan odnos prema ovom periodu jer teme suočavanja sa prošlosti i ratovi koji su doveli do raspada zemlje nisu teme kojima se oni “bave”. Međutim, u javnom diskursu, ne postoji zvanična politika spram učešća Srbije u ratovima, pa tako ne možemo očekivati da postoji jasan odnos mladih prema tim temama. Iako je 2007. godine doneta presuda kojom se zločin u Srebrenici kvalifikuje kao čin genocida, do danas nijedna vlast nije zvanično prihvatila tu presudu.

Tabela 10. **Stavovi u odnosu na ratove devedesetih godina 20.veka**

<i>Iskazi</i>	<i>U potpunosti se ne slažem / Ne slažem se</i>	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	<i>U potpunosti se slažem / Slažem se</i>
Srbi kao narod su odgovorni za zločine koji su počinjeni tokom rata devedesetih u Hrvatskoj	49.8%	36.2%	14.0%
Srbi kao narod su odgovorni za zločine koji su počinjeni tokom rata devedesetih u Bosni i Hercegovini	46.1%	35.5%	18.4%
Srbi kao narod su odgovorni za zločine koji su počinjeni tokom rata devedesetih na Kosovu	51.3%	33.7%	15.0%
Svi narodi su podjednako odgovorni za rat a ne samo Srbi	13.6%	19.9%	66.4%
Političke elite su odgovorne za ratove a ne narod	6.3%	30.1%	63.6%
U Srebrenici je počinjen genocid nad bošnjačkim stanovništvom	15.7%	46.1%	38.2%
Ratko Mladić i Radovan Karadžić su ratni zločinci	22.2%	46.6%	31.2%
Nemam dovoljno informacija o ratovima koji su se desili tokom devedesetih	27.4%	24.7%	47.9%
Između Srba i Hrvata je moguće pomirenje	30.1%	26.7%	43.2%
Između Bošnjaka i Srba je moguće pomirenje	21.1%	25.1%	53.8%
Između Srba i Albanaca je moguće pomirenje	54.3%	22.2%	23.5%

Još jedno pitanje je merilo odnos prema nacionalizmu, a to je odnos prema nezavisnosti Kosova. Sledeća tabela prikazuje odgovore srednjoškolaca:

Tabela 11. Kakav je tvoj stav prema statusu Kosova?

Kosovo je nezavisna država	11,9 %
Kosovo treba da ostane u sastavu Srbije	53,1 %
Kosovo treba da bude podeljeno na srpski i albanski deo	9,7 %
Ne znam	19,5 %
Nešto drugo	5,8 %

Ispitanici i ispitanice se u najvećem procentu (53%) slažu sa stavom da Kosovo treba da ostane u sastavu Srbije, naspram skoro 12% koji smatraju da je Kosovo nezavisna država. U komentarima na ovo pitanje ostavljeno je 55 komentara, od kojih su najviše zastupljeni sledeći: *Kosovo je srce Srbije*, *Kosovo je Srbija*, *Kosovo nije država*, *Kosovo je albansko*, *Kosovo i Metohija*. Često je i u samom upitniku, prepravljano “Kosovo” u “Kosovo i Metohija”.

Ovi stavovi mladih se podudaraju sa istraživanjima javnog mnjenja, pa tako prema anketi iz 2019. godine, 71% ispitanih ne bi podržalo eventualnu odluku vlade da u zamenu za članstvo u EU prizna Kosovo.⁵⁵ U istraživanju mladih iz 2018. (Popadić, et, al. 2019), bilo je postavljeno nešto drugačije pitanje (“Šta mislite, da li će Srbija priznati Kosovo kao nezavisnu državu?”). Na ovo pitanje skoro jedna četvrtina mladih smatra da Srbija nikada neće priznati Kosovo kao nezavisnu državu, dok jedna trećina misli suprotno. Istraživanje je pokazalo i da postoji korelacija između stava da Srbija neće priznati Kosovo i negativnog stava prema Evropskoj uniji.

S obzirom da srednjoškolci iz ovog uzorka ne mogu imati sećanje na ratnu prošlost Srbije iz perioda devedesetih i nemaju jasan stav o tom periodu, izgleda da oni itekako imaju jasan stav o statusu Kosovu. Takođe, ovo pitanje je pored svih drugih pitanja izazvalo najviše komentara ispitanika i ispitanica u upitniku, što nam govori o angažovanosti oko nacionalnih pitanja koja su aktuelna, ali i o tome da mit o Kosovu i dalje ima jak simbolički značaj. Prema izveštaju Škeljena Gašija, koji je proučavao regionalne udžbenike na temu predstavljanja ključnih događaja iz kosovske istorije utvrđene su bitne razlike u udžbenicima istorije za osnovne i srednje škole na Kosovu,

⁵⁵ Izvor: <https://kossev.info/istrazivanje-75-gradjana-srbije-bi-cin-priznanja-kosova-smatralo-izdajom/>

u Makedoniji, Crnoj Gori, Albaniji i Srbiji⁵⁶. Njegova analiza pokazuje da se različito i selektivno predstavljaju istorijska dešavanja oko toga “ko je prvi došao na ovo tle?”, zatim, zločini koje su Srbi počinili nad Albancima tokom istorije se ne spominju u srpskim udžbenicima, ali se isto tako zločini Albana na nad Srbima 1941. do 1944. tokom nemačke okupacije, koje su počinili Albanci prikazuju u srpskim ali ne i u kosovskim i albanskim udžbenicima.

Prema ovom autoru, dešavanja na Kosovu u periodu od 1989–1998 prikazana su takođe na kontradiktoran način. Naime, ukidanje autonomije tadašnje pokrajine Kosova ne pominje se u srpskim i makedonskim udžbenicima, “dok albanski i crnogorski udžbenici samo površno tretiraju ovu temu”. Međutim, “kosovski udžbenici je naširoko obrađuju”, ali uz menjanje istorijskih činjenica.⁵⁷ Takođe, nijedan regionalni udžbenik istorije (osim kosovski) ne spominje kasniju represiju Srbije nad kosovskim Albancima u obrazovanju, ekonomiji i zdravstvenoj zaštiti. Ovakvo tumačenje istorijskih činjenica je prema Škeljzena Gašiju zabrinjavajuće jer šalje neprijateljske poruke budućim generacijama na prostoru Balkana koje se obrazuju na osnovu tih udžbenika.

“Istorijska svest jedan je od važnih faktora koji čine sistem vrednosti jednog društva” (Stojanović, 2010). U tom smislu, ideje i predstave koje se konstruišu o “prošlim vremenima”, naročito oko kosovske bitke i njenog mitskog značaja, postaju važan aspekt načina na koji mladi razmišljaju o društvu, o sebi i drugima. Međutim, upravo ta “slika koja u javnosti postoji o prošlosti” (Ibid.) formira se u skladu sa potrebama sadašnjosti, ili preciznije sa potrebama političkih elita. Kada govorimo o upotrebi istorije važno je napomenuti da je moguće u potpunosti promeniti tumačenja, “ali i same ‘istorijske činjenice’” (Ibid.). Radi potreba ratne propagande, predstave o prošlosti radikalno su se menjale od kraja 80-ih godina 20. veka, kada su ideje socijalizma zamenjene nacionalističkom ideologijom – “radi ideološke i psihološke pripreme ratova u bivšoj Jugoslaviji, bilo je potrebno izmeniti istoriju do te mere da prethodni mit o bratstvu i jedinstvu ustupi mesto novom mitu o fatalnom i večnom istorijskom sukobu južnoslovenskih naroda”.

56 Izvor: http://kfos.org/wp-content/uploads/2016/12/Historia_e_Kosoves_SHG_ENG.pdf

57 Udžbenici na Kosovu predstavljaju čuveni štrajk rudara na Kosovu 1989. godine kao kampanju za nezavisnost dok su, u stvarnosti, rudari samo tražili povratak autonomije Kosova (Izvor: <https://javno.rs/istrazivanje/oprecne-verzije-istorije-kosova-u-balkanskim-udzbenicima>)

Ukratko, bilo je potrebno stvoriti “istoriju sukoba koja objašnjava novi rat koji se pripremao” (Stojanović, 2010).

Ova vrsta ideologije, i neprihvatanje za ratove devedesetih opstaje do danas, s tim što novije generacije reklo bi se više nekritički prihvataju plasirana znanja iz obrazovnog sistema i medija, nego što uopšte imaju svoj stav. Pitanje je na osnovu kojih sadržaja mogu formirati drugačije stavove prema prošlosti?! Prema istoričarki Dubravki Stojanović, istorijski revizionizam u udžbenicima je izuzetno opasan, jer je obrazovanje najosetljiviji deo sistema. Naime, promena udžbenika se desila “doslovno preko noći”, a ratovi iz devedesetih godina prošlog veka ušli su u udžbenike istorije dok su još bili u toku.⁵⁸

Stavovi prema Romima

Položaj romske zajednice u Srbiji je jako loš. U periodu 2005 – 2015. godine, od samog početka Dekade inkluzije Roma, obrazovanje je postavljeno kao jedan od ključnih faktora za poboljšanje položaja Roma. Pored toga, ciljevi Dekade su bili usmereni na rešavanje problema u zdravstvu, stanovanju i zapošljavanju romske zajednice. Kao problem Dekade se navodi to da se “država” na neki način povukla iz strateškog rešavanja problema Roma, odnosno – *romsko pitanje postalo je projektno pitanje* (Kasumović, 2018a). Takođe, ovaj projekat je zbog “bahatog odnosa prema sredstvima” koja su pristizala u državu za vreme trajanja Dekade, ocenjen kao malo uspešan, osim delimično u školstvu (Miladinović, 2018).

I pored ciljeva koji su postavljeni tokom Dekade, uslovi života za Rome su i dalje nepovoljni, što ih čini jednom od najdeprivilijevanijih etničkih grupa u zemlji (prema poslednjem popisu stanovništva u Srbiji živi oko 156.000 Roma i Romkinja, dok je nezvanično taj broj oko 500.000). Istraživanje sprovedeno tokom 2017. godine o položaju Roma i Romkinja u državama Zapadnog Balkana⁵⁹, utvrđuje kršenje njihovih osnovnih prava, zatim prepreke u sferi zdravlja, obrazovanja, stanovanja i zapošljavanja. Jedan

58 Izvor: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/dubravka-stojanovic-udzbenici-istorije-ne-sluzeborazovanju-vec-predvojnickoj-obuci/krewbsh>

59 U istraživanju UNDP je učestvovalo 750 marginalizovanih romskih domaćinstava i 350 ne-romskih domaćinstava u Srbiji, dok je celokupno istraživanje regionalnog karaktera i obuhvata i druge zemlje Zapadnog Balkana.

od prvih uslova poboljšanja položaja romske manjine jeste obezbeđivanje uslova za njihovu dalju edukaciju. Prema spomenutom istraživanju, jaz između romske i neromske populacije u Srbiji drugi je po visini na Zapadnom Balkanu. Iako je stopa upisa romske dece u Srbiji najviša u odnosu na druge zemlje Zapadnog Balkana, i dalje je jedno od šestoro dece izvan obrazovnog sistema. To ima za posledicu da čak 65% mladih Roma i Romkinja starosti od 18 do 21 godine nema osnovnu školu. Međutim, kada se radi o višem i visokom obrazovanju, najveći jaz u odnosu na neromsku populaciju je izmeren u Srbiji i on je najveći u poređenju sa ostalim zemljama Zapadnog Balkana. Procena je da u Srbiji svega 1% pripadnika romske populacije ima visoko obrazovanje! Pored toga, iako su prve generacije Roma i Romkinja koji su upisani na fakultete nakon 2005. godine već odavno diplomirali, veoma mali broj njih je zapslen i veoma mali broj radi u skladu sa svojim kvalifikacijama, a značajan broj je napustio zemlju migrirajući u zapadnu Evropu (Kasumović, 2018a).

Nejednakosti između romske i druge dece izražavaju se još u ranom periodu – od predškolskog perioda pa sve do odraslog doba, Romi i Romkinje se sreću sa raznim oblicima društvene nepravde. Iz nevladinih organizacija za prava Roma i Romkinja, skreću pažnju da su neki programi koje ove organizacije sprovode (kao što su pripreme dece u predškolskom periodu ili pedagoški asistenti – ljudi iz romske zajednice koji rade sa decom ne samo u osnovnom već i srednjem obrazovanju), donekle povećali uspeh romskih dečaka i devojčica u obrazovnom sistemu: “Nekoliko godina unazad imamo veliki odziv romske dece, i naša istraživanja su pokazala da romsko dete koje pohađa predškolsku pripremu, za razliku od neromskog deteta koje ne pohađa, daje mnogo bolje rezultate”⁶⁰. Takođe, ovi programi su očigledno neophodni jer je prema navodima romskih organizacija “predškolska priprema polazna tačka za upis i ostajanje dece u sistemu obrazovanja” (Ibid). Ali prema drugim navodima, takođe se ukazuje da poslovi pedagoških asistentkinja i asisitenata nisu povoljni, da oni rade u vrlo prekarnim uslovima rada, dok je njihovo radno mesto zasnovano ugovorom na određeno i da se često osobama koje rade, nameće čitav niz dodatnih obaveza koje dovode do preopterećenosti, a čime se u stvari teži “nadomestiti smanjeni obim socijalne zaštite” i nedostatak usluga javnog servisa (Miladinović, 2018).

60 Izvor: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47851381>

Siromaštvo je jedan od glavnih faktora zbog kojih mladi ne završe svoju edukaciju – na osnovu regionalnog istraživanja u zemljama Zapadnog Balkana, skoro polovina Roma i Romkinja starosti do 24 godine, kao glavni razlog za odustajanje od daljeg školovanja nakon osnovne škole, navodi novac, troškove transporta i udžbenika.

Međutim, i kulturološki faktori i odnos romske zajednice prema obrazovanju, zajedno sa materijalnim uslovima, utiču na to da se ovo stanje produžava. Tako se i kao čest razlog zbog kojeg mlade Romkinje odustaju od škole navodi veliki problem maloletnih brakova. Podaci UNDP-a pokazuju da 40% Romkinja 20–49 godina starosti u Srbiji pominje udaju pre 18. godine što znači da se u proseku jedna od tri Romkinje udala pre navršene 18. godine.⁶¹ Prema podacima UNDP-a za 2017. godinu samo je 9% Romkinja bilo zaposleno, svaka druga zaposlena Romkinja nema zdravstveno ili penziono osiguranje, dok 2 od 3 Romkinje nemaju sopstveni novac. Aktivistkinja Jasmina Drmaku navodi da je “patrijarhat nešto što je i dalje utemeljeno u romskoj zajednici”.⁶²

Kada se radi o drugim sferama društva, takođe je vidljivo u kojoj meri su Romi deprivilegovani kao grupa. Stopa zaposlenosti romske populacije je vrlo niska – prema podacima UNDP za 2017. godinu svega 21% Roma i Romkinja je bilo zaposleno. Međutim, broj nezaposlenih Romkinja je četiri puta veći u odnosu na broj nezaposlenih Roma. Ekonomska zavisnost i neobrazovanje su glavni faktori koji onemogućavaju ukidanje patrijarhalnih obrazaca unutar romske zajednice. Međutim, ne smemo zanemariti da je jedna od najvećih prepreka povećanja stope zaposlenosti romske populacije, pored lošeg obrazovnog statusa i niz predrasuda od strane većinskog stanovništva.

Kada se radi o predrasudama prema Romima možemo govoriti o konceptu rasizma. Međutim, u ovom slučaju prepliću se “rasa”, etnicitet i klasa. Eriksen pojam “rase” koristi sa navodnicima, jer mu je cilj da naglasi konstruisanost ovog pojma, uzimajući u obzir da su se različite grupe ljudi kroz istoriju toliko mešale, da je “besmisleno govoriti o jasnim granicama između rasa” (Eriksen, 2004:19). Takođe, ne postoji “ozbiljna” naučna teorija prema kojoj razlike među kulturama mogu da se objasne naslednim odlikama (što je sadržinski najbliže konceptu rasizma). Međutim, iako “rasa” nije realna u

61 Izvor: https://www.rs.undp.org/content/serbia/sr/home/presscenter/articles/2018/te_ak-polo_aj-roma-na-zapadnom-balkanu.html

62 Izvor: <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-47851381>

“biološkom” smislu, ona postoji kao kulturni konstrukt što ima stvarne posledice za određene grupe ljudi.

Takođe, granice između etniciteta i rase najčešće su nejasne, pa dok se u etničkim ideologijama naglašava zajedničko poreklo pripadnika jedne grupe, neke etničke grupe mogu da se “rasifikuju” tj. da im se pripisuju neke nepromenljive karakteristike (Ibid). Prema Eriksenu, “novi rasizam” bavi se “kulturnim razlikama”, a ne naslednim odlikama, ali je cilj isti – da se opravdaju hijerarhije u društvu. Međutim, one grupe koje “izgledaju drugačije” u fizičkom smislu (što je ponovo određeni kulturni konstrukt) mogu imati veći problem da se asimiluju u društvu koje je sklono da izoluje određene grupe koje se razlikuju kulturološki, koje nedovoljno vladaju većinskim jezikom ili čiji je socijalni i ekonomski status već toliko nizak pa se često zbog toga percipiraju kao *Drugi*. U ovom slučaju možemo prepoznati položaj romske zajednice u Srbiji, odnosno na koji način se prepliću rasizam i klasna diskriminacija.

Romi su u Srbiji proglašeni nacionalnom manjinom 2003. godine, mada aktivisti i aktivistkinje za romska prava kada govore o ovoj manjini govore o “rasizmu”, što dodatno može da ukazuje na izrazitu etničku distancu ali i na sam sadržaj diskriminacije: “Čak 70% neromskog stanovništva ne želi brak sa Romima, više od 50% ih ne želi u porodici, dok čak 30% ispitanih ne želi Roma kao nadređenog na poslu. To su zabrinjavajući podaci koji vode rasističkom ponašanju”.⁶³

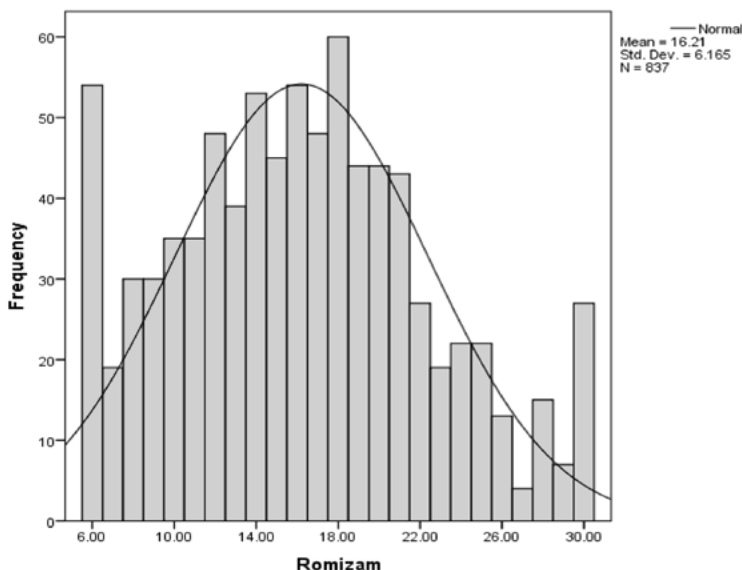
U istraživanju koje je pred nama, skala antiromske orijentacije operacionalizovana kroz 6 iskaza (Tabela 12) koji mere odnos mladih prema Romima, u odnosu na dimenziju “rasizma”, odnosno uverenja da su Romi po prirodi “prljavi ljudi”, da su “mentalno manje sposobni za učenje”, i kroz etničku dimenziju koja se odnosi na stereotip o tome da Romi “neće da rade”, kao razlog za njihov loš ekonomski položaj.⁶⁴

63 Izvor: <https://www.juznevesti.com/Drushtvo/Rasizam-prema-Romima-sve-prisutnji.sr.html>

64 Na primer, često se u javnosti plasira upravo taj stereotip, da Romi neće ili ne žele da rade bilo zbog toga što su “neradnički narod” bilo zbog gubitka prava na socijalnu pomoć (iako ta socijalna pomoć iznosi oko 6.000 dinara mesečno, prema podacima za 2018. godinu, Kasumović, 2018b: 60).

Na skali odnosa prema romskoj manjini⁶⁵, srednjoškolci pokazuju da od ukupnog broja 16% ima ekstremne stavove prema Romima, umerene 40%, a tolerantne 44%.

Grafikon 10. Distribucija ispitanika i ispitanica na skali odnosa prema Romima

Skala je sačinjena od sledećih tvrdnji:

1. Romi su mentalno manje sposobni za učenje
2. Romi neće da uče, više vole da prosjače
3. Romi su prosto lenji za učenje
4. Romi su po prirodi prljavi ljudi
5. Romi neće da rade i to je razlog njihove nezaposlenosti
6. Romi rađaju više dece kako bi ih zloupotrebljavali za prosjačenje

Kada se pogledaju prosečne vrednosti na svim iskazima koji se odnose na ovu grupu pitanja i porede sa istim iskazima iz 2011. godine, vidi se da su stavovi danas tolerantniji i da možemo govoriti o smanjivanju stereotipa prema Romima. Tako se sa tvrdnjom da *Romi treba da budu potpuno ravnopravni u društvu* slaže 71% ispitanika i ispitanica iz 2019. godine. Može se primetiti da su za obe godine niže vrednosti koje ukazuju na “rasizam” (*Romi*

⁶⁵ Analiza pouzdanosti skale je pokazala visoku vrednost Kronbahove alfe ($\alpha=0.835$). Maksimum na skali je 30, a minimum 6, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 16.21, teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 18.

su mentalno manje sposobni za učenje, Romi su po prirodi prljavi ljudi), dok su više vrednosti kod stavova koji se odnose na “etničke” stereotipe (*Romi neće da uče, više vole da prosjače*), što ukazuje da biologistički rasizam koji nejednakosti opravdava “urođenim” ili “prirodnim” karakteristikama neke grupe, ima manju snagu i ne predstavlja dominantnu ideologiju.

Tabela 12. Prosečne vrednosti na iskazima stavova o Romima (1–5)*

Iskazi	2011	2019
Romi su višestruko diskriminirani u našem društvu	3.29	3.44
Romi su mentalno manje sposobni za učenje	2.42	2.15
Romi često nemaju uslove za učenje kod kuće i to je razlog njihovog slabijeg uspeha u školi		3.56
Romi neće da uče, više vole da prosjače	3.19	2.94
Romi su prosto lenji za učenje		2.84
Sedeo/sedela bih u istoj klupi sa Romom		3.77
Romi treba da budu potpuno ravnopravni u društvu	3.64	4.06
Romi su po prirodi prljavi ljudi	2.74	2.24
Romi neće da rade i to je razlog njihove nezaposlenosti		3.00
Romi rađaju više dece kako bi ih zloupotrebljavali za prosjačenje	3.26	3.14
U mojoj školi ih loše tretiraju (ako ima Roma u tvojoj školi)		2.2
Uvek ih branim i podržavam	2.70	3.02

* 1 označava potpuno neslaganje sa stavom, dok 5 znači potpuno slaganje

Ova razlika između “rasizma” i “etničkih” stereotipa je vidljiva i ako pogledamo rezultate stavova na skali po procentima za 2019. godinu (Tabela 13). Podaci pokazuju da svaki deseti srednjoškolac smatra da Romi ne treba da budu ravnopravni sa ostatkom stanovništva, što je procenat koji ukazuje na postojanje značajne distance prema ovoj manjinskoj grupi kod određenog broja srednjoškolaca. O etničkoj i socijalnoj distanci govori i relativno podržavanje tvrdnji koje se odnose na to da *Romi neće da rade, više vole da prosjače* koji podržava čak 36% uzorka, i sličnu tvrdnju *Romi neće da rade, i to je razlog njihove nezaposlenosti* koju podržava 38% ispitanih. Ovi procenti ukazuju na populistički diskurs o Romima koji su usled strukturnih i kulturoloških faktora loše pozicionirani, a čiji se ekonomski položaj pravda ukazivanjem

na biologističke i esencijalističke osobine ugrožene grupe. Iako dakle, većina srednjoškolaca ne iskazuje negativne stavove prema Romima, 16% iskazuje prilično ekstreman stav, uzimajući u obzir da su tvrdnje izraženi etnički i rasistički stereotipi. Zanimljiv je i podatak da je čak 62,5% ispitanika i ispitanica odgovorilo da bi sedeli u istoj klupi sa osobom romske nacionalnosti, što je iskaz koji se odnosi na socijalnu distancu. Uzimajući u obzir druge podatke ovog istraživanja, izraženu socijalnu distancu u smislu života u istom susjedstvu sa romskom porodicom (vidi: str.76), ovaj stav se može tumačiti kao deklarativno pozitivan, politički korektan iskaz, bez značajnijeg prihvatanja.

Tabela 13. Procenti na iskazima koji mere jačinu stereotipa prema Romima

<i>Iskazi</i>	<i>U potpunosti se ne slažem / Ne slažem se</i>	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	<i>U potpunosti se slažem / Slažem se</i>
Romi su višestruko diskriminirani u našem društvu	24.6%	20.1%	55.4%
Romi su mentalno manje sposobni za učenje	64.4%	17.2%	18.5%
Romi često nemaju uslove za učenje kod kuće i to je razlog njihovog slabijeg uspeha u školi	20.4%	20.4%	59.1%
Romi neće da uče, više vole da prosjače	38.0%	26.0%	36.0%
Romi su prosto lenji za učenje	42.6%	27.4%	30.1%
Sedeo/sedela bih u istoj klupi sa Romom	18.4%	19.2%	62.5%
Romi treba da budu potpuno ravnopravni u društvu	11.0%	17.9%	71.1%
Romi su po prirodi prljavi ljudi	59.8%	21.3%	18.8%
Romi neće da rade i to je razlog njihove nezaposlenosti	35.6%	26.4%	38.0%
Romi rađaju više dece kako bi ih zloupotrebljavali za prosjačenje	29.7%	28.7%	41.6%
U mojoj školi ih loše tretiraju (ako ima Roma u tvojoj školi)	56.6%	28.9%	14.5%
Uvek ih branim i podržavam	24.9%	45.9%	29.2%

Analiza stavova o LGBTQ populaciji

Iako se pojam homofobije definiše u originalnom smislu kao strah od homoseksualnosti (Vajnberg, 1994), on ujedno sadrži i neprijateljstvo i mržnju, i može da menja svoj sadržaj u različitim vremenima i kontekstima. Američki autor Gregory Herek, se posebno bavio temom homofobije i seksualnim predrasudama. Društvene grupe kreiraju socijalne kategorije na osnovu kojih definišu određene podgrupe u društvu, bilo da je u pitanju rasa, klasa, rod itd. Ove predrasude su toliko ukorenjene da se pojavljuju kao nešto što je “prirodno” pre nego kao proizvod društvene interakcije. Seksualna orijentacija je jedna takva kategorija, a zapadno društvo dominantno raspolaže sa dve manje više isključive kategorije seksualnih orijentacija – heteroseksualno i homoseksualno, uz uz delimično (ili izvesno) dopuštanje biseksualnosti ili aseksualnih pojedinaca (Herek, 2004).

S obzirom da stereotipi prema LGBTQ⁶⁶ osobama zavise neposredno od konteksta i političkog tretiranja marginalizovanih grupa, kada su mereni stavovi srednjoškolaca u odnosu na LGBTQ populaciju 2011. godine, radi se o mnogo nestabilnijoj društvenoj atmosferi nego danas, što se reflektovalo i na same rezultate istraživanja. Naime, u godini pre tog istraživanja održana je prva Parada ponosa 2010. godine⁶⁷, nasilje je bilo vrlo izraženo a ocene su da vlada nije reagovala “preventivno” s obzirom na broj desničarskih napada i homofobičnih izjava u javnosti pre samog održavanja Parade (Radio Slobodna Evropa, 2010). Tokom skupa grad je demoliran, paljeni su autobusi i vozila, napadnuta su sedišta proliberalnih partija i zapaljenja je baraka u jednom romskom nasilju dok je grad obezbeđivalo preko 5.000 pripadnika policije. Procene su da je na ulicama Beograda bilo oko 6.000 neonacista, nacionalista i fudbalskih navijača (Petakov, 2017). Od tog perioda, Parade ponosa se održavaju uz manje prisustvo policije, vremenom je

66 Pojam se odnosi se na lezbejke, gejeve, biseksualne osobe, *trans* i *queer* osobe.

67 Prajd u Srbiji je nakon nasilja 2001. godine (kada su na Trgu republike u Beogradu učesnici brutalno pretučeni od strane klero-fašističkih grupa), zabranjen 2009. godine i održan tek 2010. godine, takođe uz nasilje i masovan otpor od strane ultra-desničarskih organizacija. Nakon toga slede još tri godine zabrane održavanja, i ponovno održavanje 2014. godine. Parada ponosa se održava redovno tek od 2014. godine

porasla i vidljivost *queer* osoba⁶⁸, došlo je do priznanja istopolnih zajednica u regionu i sve više se spominje tema legalizovanja istopolnih zajednica i mogućnosti dobijanja prava na roditeljstvo. Međutim, i dalje su ugrožena mnoga od elementarnih prava neheteroseksualnih osoba kao što su pravo na zaštitu od nasilja i pravo na promenu ličnih dokumenata trans osoba⁶⁹, dok su pravo na brak i porodični život daleko od zakonskog priznanja, a stavovi prema LGBTQ osobama⁷⁰ i dalje pokazuju značajan nivo distance i predrasuda, naročito prema ideji roditeljstva LGBTQ osoba.

Iako je proteklih godina došlo do povećanja medijske pažnje donekle i zbog izbora Ane Brnabić na mesto premijerke Srbije, možemo reći da se LGBTQ populacija i dalje suočava sa znatnom nevidljivošću i diskriminacijom sa političkog vrha. Naime, izbor autovane lezbejke na funkciju premijerke nije značio i poboljšanje položaja za neheteroseksualne osobe – u Srbiji pored toga što ne postoji mogućnost registrovanja istopolnih zajednica niti usvajanja dece za istopolne parove, pravo na vantelesnu oplodnju je ograničeno za neheteroseksualne osobe⁷¹. Za lezbejke je to pravo sasvim

68 Queer se u savremenom značenju ovog izraz koristi kao “kišobran” termin za osobe koje se ne identifikuju u okviru heteroseksualnih normi ili u okviru rodne binarnosti koja podrazumeva postojanje samo dva pola. Može se primenjivati i na heteroseksualne osobe koje se ne uklapaju u heteronormativne okvire.

69 Pojam “trans” obuhvata širok spektar međusobno različitih identiteta i odnosi se na sve osobe kod kojih postoji razlika između pola koji im je pripisan na rođenju i njihovog doživljaja rodnog identiteta, tako da pojam obuhvata: transpolne osobe (*transsexual*), ptransrodne osobe (*transgender*), rodno-kvir (*genderqueer*) i rodno-fluidne osobe (*genderfluid*), *nonbinary* identitete, travestite/kros–dresere, birodne i arodne osobe, itd.” (prema, “Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja”, 2015:3).

70 Istraživanje javnog mnjenja iz 2010. godine, pokazuju da 67% građana i građanki Srbije smatra da je homoseksualnost bolest, dok 56% veruje da je veoma opasna po društvo (<http://gsa.org.rs/wp-content/uploads/2012/03/Istrazivanje-Predrasude-Na-Videlo-2010-GSA.pdf>), dok podaci za 2014. godinu pokazuju da svaki drugi građanin smatra da je homoseksualnost bolest, a više od 80% ne želi lezbejke i gejeve u svojoj porodici (<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/objavljen-godisnji-izvestaj-poverenika-za-zastitu-ravnopravnosti-za-2014-godinu>).

71 Naime, pravo na medicinski potpomognutu oplodnju zabranjeno je zakonskom uredbom svima onima koji “su imali homoseksualne odnose u poslednjih pet godina”, iako je ovo u suprotnosti sa antidiskriminacionim zakonom (<https://voxfeminae.net/vijesti/srbija-homoseksualnim-osobama-zabranila-medicinski-potpomognutu-oplodnju/>, pristupljeno 18.9.2019).

onemogućeno u zemlji i one su primorane da svoje roditeljsko pravo ostvaruju kroz neformalne oblike roditeljstva gde je jedna od partnerki pravno nevidljiva kao majka, kao i korišćenjem banki spermi i VTO u inostranstvu. Takođe, predlog zakona o surogat materinstvu ne podrazumeva opciju roditeljstva za gej parove⁷². Simbolički i faktički, to što Srbija ima lezbejku na premijerskoj poziciji, koja pritom živi u istopolnoj zajednici i čija je partnerka ostvarila svoje pravo na roditeljstvo upravo putem vantelesne oplodnje, ne znači mnogo za prava “običnih” pripadnika i pripadnica LGBTQ populacije.

Možemo se zapitati šta ovakvo generalno stanje položaja LGBTQ populacije znači za sadašnje “ne-strejt” tinejdžere kao jednu od osetljivih grupa-cija unutar LGBTQ, ali takođe i za generacije onih koji žele da ostanu u zemlji i imaju zakonsko priznanje svojih zajednica i porodica? Najveći stepen diskriminacije LGBTQ osobe trpe upravo u domenu bračnog i porodičnog života. Smisao predloga “Zakona o istopolnim zajednicama” koji postoji već godinama ali se još uvek nije našao u skupštinskoj proceduri jeste da osobe koje žive u istopolnim zajednicama dobiju neka osnovna prava, kao što je na primer mogućnost da posete partnera tj. partnerku u bolnici (što je sada nemoguće jer nisu prepoznati kao članovi porodice), zatim rešavanje pitanja zajedničke imovine, pitanja nasleđivanja, pravo na izdržavanje i pravo na socijalno i zdravstveno osiguranje.⁷³

Što se tiče zakonskog okvira u Srbiji, Ustav ne sadrži pojam “seksualne orijentacije”⁷⁴, ali daje osnovu za posebne zakone koji imaju eksplicitnu formulaciju.⁷⁵ Pored zakonskog okvira koji prate sudovi, tu su i dve važne nezavisne institucije – Poverenik za zaštitu ravnopravnosti i Zaštitnik prava

72 Ovde ne ulazim detaljno u raspravu o negativnim aspektima koncepta surogat materinstva koji se planira ozakoniti u Srbiji, već ukazujem na diskriminativnu odrednicu gde je ta opcija omogućena samo heteroseksualnim parovima.

73 Izvor: <https://www.youtube.com/watch?v=of6SownAHSQ>.

74 Ustav Republike Srbije sadrži član 21. prema kome su pred Ustavom i Zakonom svi jednaki, i svako ima pravo na jednaku zakonsku zaštitu bez diskriminacije. Ovo je osnovna odredba iz koje polaze i zakoni koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije pojedinca.

75 Do sada su, pored delova Krivičnog zakonika, doneseni brojni zakoni koji sadrže odredbe koje se odnose na LGBT populaciju: Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o ravnopravnosti polova, Zakon o radu, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa invaliditetom, Zakon o visokom obrazovanju, Zakon o mladima, Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o radiodifuziji i Zakon o javnom informisanju i dr (Detaljnije u: Labris, 2017).

građana koji su takođe angažovani u zaštiti i praćenju ostvarivanja prava LGBTQ populacije. Međutim, i pored jedne od najvećih LGBTQ zajednica u regionu i postojećeg pravnog okvira, i dalje postoji alarmantan nedostatak u pravnom prepoznavanju problema LGBTQ populacije (kao što je primer sa VTO postupkom ili sa ličnim dokumentima trans osoba). Takođe, zakon ne pokriva različite slučajeve gde diskriminacija često nije direktna (npr. “neću da te zaposlim zato što si gej”), već je najčešće indirektna – “izmišljanje naizgled neutralnih razloga da nekoga ne zaposlite iako je pravi razlog seksualna orijentacija”.⁷⁶

“Zakon o zabrani diskriminacije” u članu 21. sadrži dve bitne stavke: “Seksualna orijentacija je privatna stvar i niko ne može biti pozvan da se javno izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji” i “Svako ima pravo da se izjasni o svojoj seksualnoj orijentaciji, a diskriminatorско postupanje zbog takvog izjašnjavanja je zabranjeno”.⁷⁷ Važnost ovog zakona je u zaštiti intime i prava pojedinca jer tema vidljivosti je jedna od najvažnijih dimenzija svakodnevnog života LGBTQ osoba (Radoman, 2019, teza).

Što se tiče položaja trans osoba postoje različite teškoće u vezi sa zakonskim priznanjem njihovog rodnog identiteta koje u Srbiji nije regulisano (postoji nesklad između rodnog identiteta, s jedne strane, i podataka u ličnim ispravama, s druge strane) a što za sobom povlači probleme u svim drugim sferama života – pre svega u sferi rada, pri zapošljavanju i u zdravstvenoj zaštiti, gde diskriminacija nastaje zbog osnovnog problema koji nije rešen – nepostojanja ličnih dokumenata. Upravo pitanje ne/mogućnosti promene ličnih isprava (odnosno ličnog imena, oznake pola i jedinstvenog matičnog broja građanina) za trans osobe predstavlja preduslov za ostvarivanje prava u svim drugim oblastima života. Pored nasilja i stigme kojoj su izložene osobe koje svoj rodni identitet ne određuju u skladu sa polom koji im je pripisan na rođenju promena dokumenata je moguća samo za one trans osobe koje se podvrgnu hirurškoj intervenciji usklađivanja pola. Sve ostale trans osobe koje iz različitih razloga ne odluče ili nisu u mogućnosti, finansijski ili iz drugih razloga da se podvrgnu potpunoj promeni pola, ne mogu da promene svoja lična dokumenta.

76 “Građani nemaju problem sa Prajdом, već sa nasiljem”, <https://www.univerzitetskiodjek.com/intervju/drustvo/goran-miletic-gra%C4%91ani-nemaju-problem-sa-prajdom-vec-sa-nasiljem>

77 Izvor: http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zabrani_diskriminacije.html

Ono što u širem smislu onemogućava integraciju i vrednovanje trans iskustva jeste svakako percepcija društva. Naime, postoji društveno očekivanje da rodni identitet i rodno izražavanje osobe mora nužno da se poklapa sa sa biološkim polom i stereotipnom rodnom ulogom koja se od osobe tog pola očekuje⁷⁸. Trans osobe u Srbiji su izložene različitim oblicima nasilja, i odbacivanjem koje je izraženije nego kod lezbejske i gej populacije, ali procene o transfobiji⁷⁹ skoro da ne postoje jer se pitanje trans identiteta ne tretira podjednako važno kao seksualna orijentacija – “u različitim istraživanjima javnog mnjenja trans osobe su uključene samo deklarativno dok sami upitnici u istraživanjima ne sadrže pitanja koja se odnose na njih” (Radoman, 2019). U skladu sa ovim, istraživanje koje je pred čitaocima, uključuje dve stavke koje se posebno odnose na trans osobe (“Podržavam pravo na promenu pola trans osoba”, “Trans osobe su podjednako vredne i stabilne kao roditelji kao i svi ostali”).

Nasilje koje doživljavaju neheteroseksualne osobe u toku odrastanja su različiti vidovi psihičkog i fizičkog maltretiranja, ucene i seksualno uznemiravanje. Mlađe LGBTQ osobe su posebno ranjiva kategorija. Prema istraživanju rađenom u Americi iz 2015. godine, 10% LGBT učenika je doživelo pretnju ili povredu oružjem u okviru škole dok je 34% bilo maltretirano u školi, a 28% elektronskim putem (*Youth Risk Behavior Surveillance System – YRBSS*). Takođe, LGBTQ srednjoškolci u Americi su, prema istraživanjima, u većem riziku od depresije – u značajno većem stepenu nego heteroseksualni vršnjaci pokazuju simptome depresije, skloniji su idejama o samoubistvu (30% LGBT srednjoškolaca naspram 6% heteroseksualnih) i samopovređivanju (21% naspram 6% heteroseksualnih, prema Almeida et al, 2009). Lezbejke i gejevi usled teškoća da se izbore sa stigmom vezanom za seksualnu orijentaciju češće pate od depresije i u većem su riziku od samoubistva, što je posebno izraženo tokom adolescencije, kada problemi identiteta i seksualnosti postaju centralne teme u njihovim životima. Dakle, “statistika o LGBTQ mladima je pokazatelj da se i u zemljama sa mnogo većim stepenom slobode

78 Radoman, 2019, teza

79 “Transfobija je pojam koji označava strah, mržnju, gađenje i diskriminirajući odnos prema osobama čije stvarno ili opaženo rodno izražavanje nije u skladu s izražavanjem koje društvo očekuje od pola koji je toj osobi pripisan. U osnovi transfobije nalazi se neprihvatanje i negiranje prava svake osobe na sopstveno shvatanje i izražavanje rodnog identiteta” (“Trans osobe u Srbiji – analiza položaja i predlog pravnog rešenja”, 2015:4).

za LGBTQ populaciju od Srbije, mlade neheteroseksualne osobe suočavaju sa velikim izazovima u odrastanju” (Radoman, 2019).

Kada je reč o kažnjivosti nasilje prema LGBTQ osobama, u većini slučajeva nasilje ostaje nevidljivo, bez adekvatnih zakonskih kazni i bez zvaničnog praćenja ove vrste krivičnih dela. Podatke o napadima te vrste najčešće dobijamo iz izveštaja i istraživanja NVO sektora. Istraživanje Asocijacije “Duga” i Centra za socijalni rad “Sveti Sava” na uzorku od 70 ispitanika i ispitanica, pokazuje da je 64,3% LGBT osoba doživelo neki vid nasilja, pri čemu je dominantno psihološko nasilje (u 47,4% slučajeva), ali odmah iza njega sledi fizičko (39,5% slučajeva). Veliki broj, tj. 32,5% LGBT osoba, kontinuirano više godina doživljava nasilje (Porodično nasilje najveći problem LGBT osoba u Srbiji, 2017). Nasilje se uglavnom ne prijavljuje iz straha da će doći do autovanja. Dodatno, postoji i nepoverenje u institucije, od policije do tužilaštva, iz čega je jasno da su LGBTQ osobe bez adekvatne zaštite, da nasilje ostaje nevidljivo, a podrška izostaje (Radoman, 2017).

Ne samo da porodica nije mesto zaštite za LGBTQ osobe, već neretko nasilje počinje u samoj porodici, gde su LGBTQ deca izložena pretnjama, pokušajima “normalizacije”, prinudnom lečenju i različitim oblicima psihičkog i fizičkog nasilja, izbacivanju iz kuće, itd. (prema Mršević, 2015a). Takođe, nasilje koje LGBTQ deca pretrpe retko se završava u samoj porodici već povlači za sobom dalje oblike stigmatizacije, u školi, vršnjačkim grupama, na poslu, i drugim sferama. Često je nedostatak zaštite u primarnoj porodici okidač za alkoholizam, upotrebu psihoaktivnih supstanci, različita socijalno rizična ponašanja i zdravstvene probleme. Takođe, pitanje statusa LGBTQ osoba u njihovim porodicama je poseban problem jer i sami roditelji moraju da se suoče sa homofobijom, kako onom internalizovanom tako i spoljašnjom, društvenom. Ujedno, roditelji u Srbiji se suočavaju sa posebnom vrstom straha za fizičku bezbednost svog deteta (prema Mršević, 2015).

Može se zaključiti da je institucionalni kontekst, u kome se već godinama skoro pa ne sankcioniše govor mržnje i kontekst u kome ne postoje ključni zakoni koji se odnose na istopolne zajednice, okvir u kome LGBTQ osobe pokušavaju da izbore svoja prava. Imajući u vidu ovakve društvene uslove homofobični stavovi mladih mereni u dosadašnjim istraživanjima ne predstavljaju iznenađenje. Istraživanje o mladima iz 2015. pokazuje da svega jedna četvrtina mladih smatra da su osobe sa drugačijom seksualnom orijentacijom “u nekoj meri prihvatljivi” (petina ima neutralan stav, dok čak 54% mladih ima negativan stav o lezbejkama i gejevima). Takođe, mladi

ispoljavaju (najveću) socijalnu distancu prema LGBT osobama⁸⁰ (u studiji se koristi termin “homoseksualci”, Tomanović, Stanojević, 2015: 74). Autori i autorke ove studije zaključuju da je “pored etničke, distanca najizraženija prema ljudima drugačije seksualne orijentacije” (Tomanović, Stanojević, 2015: 84). Ovi podaci su nam značajan indikator stanja i konteksta u Srbiji po pitanju tretiranja LGBTQ populacije.

Psihološki, homofobija je vrsta odbrambenog straha, “fobije”, gde negativni stavovi osobe imaju odbrambenu funkciju – u situacijama kada individua uočava analogiju između homoseksualne osobe i unutrašnjeg nesvesnog konflikta koji je povezan sa nesigurnošću u vezi sa rodom ili seksualnom orijentacijom. Unutrašnji konflikt osoba razrešava tako što ispoljava neprijateljstvo, putem projekcije (prema Herek, 2004). Homofobija se u ovom radu koristi u širem smislu, tako da obuhvata i socijalnu dimenziju koja se odnosi na predrasude i neprijateljstvo koji su ideološki obojeni (za socijalnu dimenziju mržnje prema LGBT osobama se koriste pojmovi “stigma” i “heteroseksizma”, Herek, 1999).

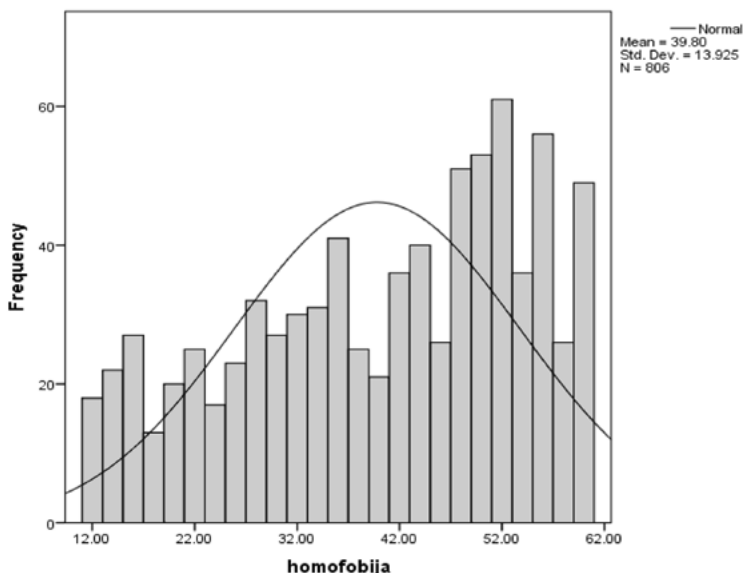
U ovom istraživanju skala homofobije je operacionalizovana kroz 12 iskaza koji obuhvataju dimenziju “homofobije” u odnosu na unutrašnje (ne) prihvatanje LGBTQ osoba i socijalnu distancu (“Sedeo/sedela bih u klupi sa nekim ko je je gej ili lezbejka”, “U potpunosti ih podržavam i razumem”), u odnosu na dimenziju koja se odnosi na stereotipe (“Mislim da su bolesni”, “seks između osoba istog pola je nešto neprirodno”) i u odnosu na dimenziju socijalnog prihvatanja LGBT zajednica, koja se odnosi na zakonsko priznanje, brak i usvajanje dece.

Na osnovu rezultata ovde sprovedenog istraživanja, na skali homofobije⁸¹, srednjoškolci pokazuju izraženu homofobiju.

80 Navodi se da se mladi u Srbiji ne razlikuju značajno od svojih vršnjaka iz regiona: “Najmanje je distance prema studentima i penzionerima, ali distanca raste ka ljudima drugih nacionalnosti i kulminira prema homoseksualcima” (Tomanović et al. 2015: 84). Poređenje sa podacima iz 2011-te, pokazuje da se stanje nije umnogome promenilo.

81 Analiza pouzdanosti skale je pokazala visoku vrednost Kronbahove alfe ($\alpha=0.927$). Maksimum na skali je 60, a minimum 12, aritmetička sredina dobijena na ovoj skali je 39.80, što ukazuje na zakrivljenost rezultata ka homofobiji (teorijska aritmetička sredina na ovoj skali je 36).

Grafikon 11. Distribucija ispitanika i ispitanica na skali homofobije

Skala je sačinjena od sledećih tvrdnji:

1. Prema njima imam drugarski odnos
2. Sedeo/sedela bih u klupi sa nekim ko je je gej ili lezbejka
3. Smatram da je seks između osoba istog pola nešto neprirodno
4. U potpunosti ih podržavam i razumem
5. Mislim da su bolesni
6. Suviše su napadni
7. Podržavam pravo na promenu pola trans osoba
8. Gejevima i lezbejkama treba dozvoliti pravo na brak
9. Lezbejskim parovima treba dozvoliti pravo na usvajanje dece
10. Gej parovima treba dozvoliti pravo na usvajanje dece
11. Pokret za gej prava radi protiv interesa Srbije
12. Trans osobe su podjednako vredne i stabilne kao roditelji kao i svi ostali

Na osnovu rezultata na skali, svega 24% srednjoškolaca podržava LGBT prava, 31% je umereno homofobično, dok je 44% srednjoškolaca homofobično (Grafikon 12). Devojčice pokazuju tolerantnije stavove u odnosu na dečake.⁸² U stranim istraživanjima, navodi se da žene i muškarci razmišljaju drugačije o homoseksualnosti i da njihovi stavovi zavise od toga da li se

⁸² Rezultat t-testa pokazuju da je razlika po polu statistički značajna ($t = 12.30$, $df = 800.90$, $p = .00$). Prosečna ocena za muškarce $M = 45.48$, $SD = 12.02$ dok je za žene $M = 34.42$, a $SD = 13.46$.

radi o gejevima ili lezbejkama jer su po pravilu negativniji stavovi prema gej muškarcima (videti u Kite, Whitley, 1998). Brojni razlozi su navode da objasne razliku u stavovima u odnosu na pol – od različitih zahteva u vezi sa rodnim ulogama, različitih odbrambenih mehanizama kod muškaraca i žena koji su povezani sa homoseksualnošću, nejednakih mogućnosti za interpersonalni kontakt za lezbejkama i gejevima, itd (Gentry, 1987; Herek, Capitanio, 1999).⁸³

Rezultati analize uticaja grada u odnosu na stepen homofobije, pokazuju da su ispitanici iz Novog Pazara, dakle oni muslimanske veroispovesti, više homofobični od onih iz drugih gradova.⁸⁴ Iako je u Srbiji, pravoslavna crkva ona koja je jedan od “glasnijih protivnika bilo kakvog ispoljavanja ne-heteroseksualnosti” (Jovanović, 2016:91), i ona koja prećutno toleriše nasilje na skupovima promocije LGBTQ prava, islamska verska zajednica je kao tradicionalna verska zajednice takođe protiv ispoljavanja “homoseksualnosti”. Neki od ranijih stavova muftije islamske zajednice u Srbiji⁸⁵ kao i nedavni događaji u Sarajevu kada je održana prva Parada ponosa u ovom gradu svedoče o izraženoj homofobiji islamske zajednice koja je ovaj događaj nazvala “teškim grehom”, dok je više muslimanskih udruženja ocenilo da Parada remeti tradicionalne vrednosti Bošnjaka muslimana.⁸⁶ Iako je teško odrediti jedinstven odnos “islama” prema LGBT pravima, u mnogim muslimanskim zemljama širom sveta, homoseksualnost je prema šerijatskom zakonu zabranjena, kažnjiva zatvorom ili smrtnom kaznom kao u Saudijskoj Arabiji i Iranu. Sa druge strane, homoseksualni odnosi su legalni u Albaniji, Bosni i Hercegovini i Kosovu. Neka istraživanja ukazuju da su vernici islamske veroispovesti prilično netolerantni spram LGBT prava. Galupova anketa iz 2009.godine pokazuje da postoji negativan stav prema homoseksualnosti među evropskim muslimanima – u Francuskoj, 35% muslimana smatra da

83 Da postoji značajna razlika u stavovima prema polu ukazuju i druga domaća istraživanja (Radoman, 2013; Tomanović, Stanojević, 2015).

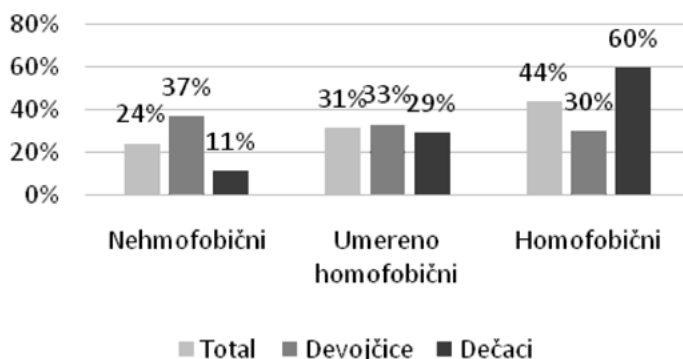
84 Brown-Forsythe test za razlike između gradova $F(4, 650.47) = 24.9$, $\text{sig} = 0.0$);. Naknadno poređenje preko Post Hoc testa Games-Howel pokazuje da postoji statistički značajna razlika kada se Novi Pazar poredi sa drugim gradovima, $\text{Sig} = .000$, Novi Pazar ($M = 47.72$, $SD = 9.81$), Beograd ($M = 36.71$, $SD = 14.11$), Novi Sad ($M = 34.95$, $SD = 13.57$), Niš ($M = 40.15$, $SD = 13.50$), Kragujevac ($M = 36.71$, $SD = 15.06$).

85 Izvor: <http://gsa.org.rs/2012/04/muamer-zukorlic-o-upitniku-gsa/>

86 <https://www.blic.rs/vesti/svet/burno-u-sarajevu-pred-prvu-paradu-ponosa-islamska-i-katolicka-crkva-zestoko-osudile/10gg4c2>

je homoseksualnost “moralno prihvatljiva” (nasuprot 78% opšte populacije), u Nemačkoj 19% nasuprot 68% opšte populacije, dok u Velikoj Britaniji niko od muslimana ne smatra da je homoseksualnost “moralno prihvatljiva” (nasuprot 58% šire populacije)⁸⁷. Ove podatke potvrđuju i rezultati istraživanja koje je rađeno u Velikoj Britaniji 2016.godine.⁸⁸

Grafikon 12. Distribucija odgovora na skali homofobije prema polu

Prosečne vrednosti za pojedinačne iskaze i poređenje sa vrednostima iz 2011. prikazana su u sledećoj tabeli.⁸⁹

87 Gallup, 2009: 31, https://archivio.olir.it/areetematiche/pagine/documents/News_2150_Gallup2009.pdf

88 Istraživanje rađeno na slučajnom uzorku od 1.081 ispitanika koji su se identifikovali kao muslimani, pokazuje da se 18% anketiranih britanskih muslimana slaže sa stavom da homoseksualnost u Britaniji treba biti *legalna*, dok se većina (52%) ne slaže sa tim. Nasuprot tome, samo 5% opšte javnosti smatra da bi homoseksualnost trebalo da bude ilegalna. Takođe, 47% anketiranih britanskih muslimana izjavilo je da nije prihvatljivo da nastavnici u školama budu “homoseksualne orijentacije”. Ovi podaci sugerišu da u muslimanskim zajednicama u Velikoj Britaniji postoji nizak nivo prihvatanja homoseksualnosti (<https://www.channel4.com/press/news/c4-survey-and-documentary-reveals-what-british-muslims-really-think>)

89 Date su vrednosti za sve iskaze iz 2019. godine i vrednosti za identične iskaze korišćenje u istraživanju 2011.godine.

Tabela 14. Prosečne vrednosti na iskazima koji mere homofobiju (1–5)*

<i>Iskazi</i>	2011	2019
Prema njima imam drugarski odnos	2.80	3.21
Sedeo/sedela bih u klupi sa nekim ko je gej ili lezbejka	2.64	3.07
Smatram da je seks između osoba istog pola nešto neprirodno	—	3.71
U potpunosti ih podržavam i razumem	2.36	2.42
Mislim da su bolesni	3.06	3.09
Zaslužuju batine	2.39	2.28
Suviše su napadni	2.66	3.00
Treba ih izbaciti iz škole	2.34	2.19
Podržavam pravo na promenu pola trans osoba	—	2.29
Gejevima i lezbejkama treba dozvoliti pravo na brak	2.13	2.37
Lezbejskim parovima treba dozvoliti pravo na usvajanje dece	—	2.44
Gej parovima treba dozvoliti pravo na usvajanje dece	1.98**	2.29
Pokret za gej prava radi protiv interesa Srbije	2.86	2.85
Trans osobe su podjednako vredne i stabilne kao roditelji kao i svi ostali	—	2.44

* 1 označava potpuno neslaganje sa stavom, dok 5 znači potpuno slaganje

**Data vrednost se odnosi na iskaz: "Gej osobama treba dozvoliti usvajanje dece"

Iz tabele možemo prvo videti da postoji povećanje prosečnih vrednosti za afirmativno formulisane stavke u 2019. u odnosu na 2011. godinu. Međutim, negativno formulisane stavke imaju malo nižu vrednost, pa možemo reći da su stavovi danas tolerantniji ali i dalje homofobija postoji u značajnom stepenu – što se ne poklapa sa početnom hipotezom da će doći do većeg opadanja homofobije u periodu od 8 godina u kojima se dešava Parada ponosa i gde su LGBTQ+ osobe mnogo vidljivije u javnosti i svakodnevnom životu.

Kada posmatramo poređenja sa podacima za 2019. godinu, posebno zabrinjava da postoji visok procenat onih srednjoškolaca koji podržavaju sledeće stavove: *Smatram da je seks između osoba istog pola nešto neprirodno* (62,5%), *Mislim da su bolesni* (44,9%), *Zaslužuju batine* (24,7%), *Suviše su napadni* (36,3%). Ovi stavovi potvrđuju standardne stereotipe koji postoje

prema homoseksualnosti gde se ona vezuje za diskurs patologizacije i neprirodnosti. Istraživanja javnog mnjenja takođe pokazuju da se procenat onih koji smatraju da je homoseksualnost bolest, skoro 50% i kao što se vidi ova vrednost je skoro nepromenjena u odnosu na period od pre 8 godina. Iz tabele se može videti da 2019. nešto manji procenat srednjoškolaca izražava stav da LGBTQ+ osobe zaslužuju batine, ali ovaj procenat je i dalje jako visok jer i danas skoro svaki treći srednjoškolac smatra da je nasilje prema gejevima i lezbejkama legitimno.

Međutim, i procenat onih koji izražavaju prihvatanje nije zanemarljiv, tako da srednjoškolci podržavaju sledeći stav *Prema njima drugarski odnos* (47,3%). Iskaz *Sedeo/la bih u klupi sa nekim ko je je gej ili lezbejka* podržava 46,6%, ali je protiv 41,5% ispitanih, i ukazuje na izraženu polarnost u stavovima prema LGBT populaciji.

Stavovi prema trans osobama pokazuju negativniji stav nego što je to odnos prema gejevima ili lezbejkama. Od ukupnog broja odgovora, 21% podržava pravo na promenu pola trans osoba, dok je 60% protiv, što ukazuje na značajno nerazumevanje trans iskustva⁹⁰. Zatim, iskaz *Trans osobe su podjednako vredne i stabilne kao roditelji kao i svi ostali*, podržava 23%, ali 50% odbacuje. Ipak, ovaj procenat je znatno niži kada se uporedi sa druge dve kategorije – pravo na roditeljstvo lezbejki i gej parova (29% za lezbejske parove a 25,8% za gej parove). Takođe, u poređenju iskaza koji se odnose na gejeve i lezbejke, potvrđuje se društveni stereotip, a to je da su lezbejke prihvatljivije kao roditelji od gej muškaraca, usled stereotipa da je materinstvo “prirodna” uloga žene.

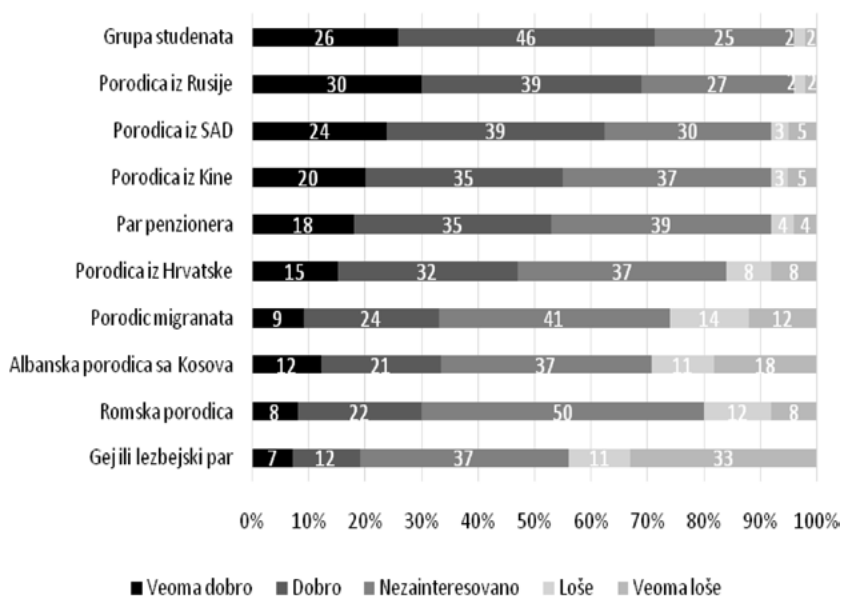
Ukupan rezultat na skali homofobije pokazuje da su odgovori srednjoškolaca izraženo homofobični, što reflektuje situaciju, gde i nakon više od tri decenije pokreta za unapređenje prava seksualnih manjina, ne postoje značajni institucionalni pomaci a stavovi društva se menjanju sporo. Ovaj procenat ne potvrđuje početnu hipotezu istraživanja da je došlo do slabljenja vrednosti homofobije u društvu u odnosu na 2011. godinu (došlo je samo do blagog opadanja). To govori s jedne strane o sporom menjanju vrednosti koje se odnose na temu homoseksualnosti, a sa druge o kontekstu u kome nema dovoljno institucionalne podrške LGBTQ osobama, gde ne postoji mogućnost registrovanja istopolnih zajednica, ne postoji Zakon o rodnom identitetu, niti mogućnost ostvarivanja roditeljstva za istopolne parove.

90 Upitnik je sadržao i kratku referencu koja se odnosi na objašnjenje toga ko su “trans” osobe, kako bi se izbeglo moguće nerazumevanje ovog termina.

Socijalna distanca i mladi

Pored rezultata na skali nacionalizma, patrijarhalnosti i homofobije, posebna skala je bila formirana kako bi se utvrdila socijalna distanca koju mladi imaju prema različitim kategorijama ljudi u odnosu na njihovu seksualnu orijentaciju, etničku pripadnost i poreklo, godine i socijalni status.⁹¹ Pitanje na koje su srednjoškolci odgovarali glasi: *Kako bi se osećao/la ako bi se neka od sledećih osoba ili porodica doselila u tvoje susedstvo, komšiluk?* Rezultati su prikazani sledećim grafikonom.

Grafikon 13. Socijalna distanca prema različitim kategorijama ljudi (%)

Posmatrajući procenete, rezultati pokazuju da su najprihvatljivije grupe studenata (72%), zatim porodica iz Rusije (69%) i porodica iz SAD (63%) dok su najmanje prihvatljivi gej i lezbejski par (svega 19% srednjoškolaca ih želi u svom susedstvu, dok se 44% izjašnjava protiv), 29% ne želi albansku

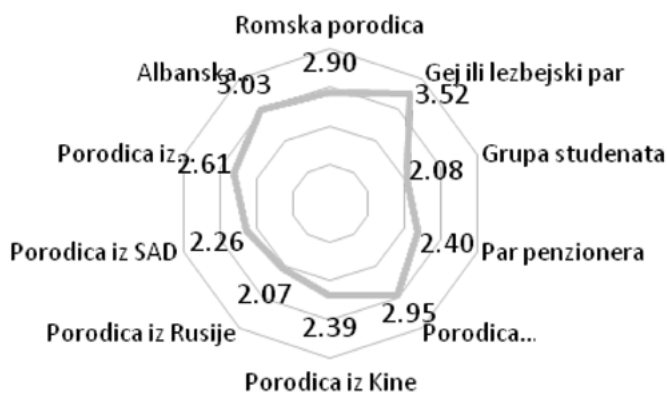
⁹¹ Upitnik je uključivao donekle modifikovanu skalu korišćenu u istraživanju mladih iz 2015 godine (Tomanović, Stanojević, 2015).

porodica sa Kosova, a sličan procenat se izjašnjava i protiv romske porodice (20%) i migranata (26%) kao suseda.

Prihvaćenost studentske populacije za suseda je verovatno očekivan izbor za srednjoškolce uzimajući u obzir razliku u godinama i nepostojanje upadljivih obeležja razlike. Stanovnici Rusije su takođe vrlo prihvatljivi. Ovo je verovatno povezano sa tradicionalnim i kulturološkim stereotipima o Rusima kao prijateljskom narodu. Dalji rezultati pokazuju da bi se svaka druga osoba osećala dobro da u njihovo susedstvo doseli porodica iz Kine i par penzionera (socijalna distanca prema obe kategorije je 8%). Prema porodici iz Hrvatske je veći procenat – 16% srednjoškolaca bi se osećali loše i veoma loše da oni budu u susedstvu, ali zato svaka druga osoba u uzorku izražava pozitivan odnos prema ovoj etničkoj grupi.

Takođe, rezultati su prikazani i u sledećem grafikonu koji pokazuju da je socijalna distanca ubedljivo najveća prema gej i lezbejskoj populaciji, dok su najprihvatljivije kategorije oni koji su najbliži “centru”, odnosno studenti, porodica iz Rusije i porodica iz SAD.

Grafikon 14. Prikaz socijalne distance po srednjim vrednostima

Najmanje poverenja srednjoškolci imaju u odnosu na gej i lezbejsku populaciju što se podudara sa rezultatima na skali homofobije. Odnos prema ovom delu populacije je povezan za sociodemografskim osobinama ispitanika. Naime, devojčice u svim slučajevima imaju tolerantnije stavove od dečaka i izražavaju niži stepen distance⁹². Takođe, ponovo veroispovest ima

⁹² Rezultat t-testa pokazuju da je razlika po polu statistički značajna ($t = 8.33$, $df = 787$, $p = .00$). Prosečna ocena za muškarce $M = 3.89$, $SD = 1.11$, dok je za žene $M = 3.12$, a $SD = 1.27$.

jak uticaj, tako da srednjoškolci muslimanske veroispovesti izražavaju daleko veću distancu u odnosu na doseljavanje gej/lezbejskog para od ispitanika pravoslavne veroispovesti i ateista, što je već potvrđeno u ostalim skalama ovog istraživanja (patrijarhalnost, homofobija, odnos prema abortusu).

Prema romskoj populaciji postoji takođe značajna, distanca, tako da bi tek svaki peti ispitanik ili ispitanica tolerisali Rome u svom susedstvu, dok polovina izražava “nezainteresovanost” što može da se tumači kao nedefinisan odnos ili neizražavanje direktno svog stava. Svega 30% se izjašnjava pozitivno povodom prihvatanja romske porodice za suseda⁹³. Socijalna distanca se potvrđuje i prema albanskoj porodici sa Kosova što se može tumačiti putem nepoverenja koje se već duži vremenski period generiše prema albanskom stanovništvu. Uzimajući u obzir stereotipe koji se povremeno plasiraju prema migrantima, o povećanu stope kriminaliteta i nebezbednosti, slučajevima napada od strane migranata, ne iznenađuje što 26% srednjoškolaca iskazuje distancu prema njima. Jednofaktorskom analizom varijanse istražen je uticaj veroispovesti na odnos prema doseljavanju migrantskih porodica, i pokazalo se da su srednjoškolci muslimanske veroispovesti tolerantiji prema migrantima u odnosu na ostale.⁹⁴ Ovaj nalaz se može objasniti putem manjinskog statusa muslimana (u Srbiji ih ima oko 3%) i njihove identifikacije sa migrantima kao izbeglicama, kao i kroz solidarnost koju iskazuju na religijskoj osnovi.⁹⁵

Podaci o socijalnoj distanci srednjoškolaca su uporedivi sa rezultatima istraživanja mladih iz 2015. godine, koje pokazuje slične rezultate. Naime, ovo istraživanje beleži takođe najveću distancu prema “homoseksualnoj” populaciji, porodici azilanata i romskoj porodici, nešto veći procenat distance u odnosu na porodicu iz Hrvatske, dok je najveće prihvatanje takođe

93 Mereno t-testom, razlika po polu je statistički značajna ($t = 7.52$, $df = 774$, $p = .00$).

Prosečna ocena za muškarce 3.12, a SD je 0.98, dok je za žene $M = 2.65$, a $SD = 0.92$. Eta kvadrat iznosi 0.07 što nam ukazuje na visoki uticaj varijable pola na stav o doseljavanju romske porodice u komšiluku.

94 Utvrđena je statistički značajna razlika na nivou $p < 0.05$, prema Levene Statistic testu $F(7, 754) = 7.2$, $p = 0.0$. Poređenja preko Post Hoc testa Tukey HSD ukazuju da su srednje vrednosti kod učenika pravoslavne veroispovesti u odnosu na one koji su ateisti ili muslimanske veroispovesti značajno viši, tj. da su učenici pravoslavne veroispovesti zatvoreniji za doseljavanje migrantskih porodica od ateista i muslimana obuhvaćenih uzorkom.

95 Iako su migranti iz zemalja Bliskog istoka vrlo heterogena grupa na osnovu porekla i “struje” islama.

prema grupi studenata, zatim prema porodici iz Rusije, i na trećem mestu paru penzionera (Tomanović, Stanojević, 2015: 75). Zanimljiva je razlika u ova dva istraživanja u socijalnoj distanci prema etničkim grupama, jer istraživanje iz 2015. godine beleži da 7% mladih ne prihvata interno raseljenju porodicu sa Kosova za svoje susede (što je verovatno tumačeno kao da je u pitanju “srpska” porodica), dok je ovo istraživanje srednjoškolaca uključivalo “albansku porodicu sa Kosova” prema kojoj je zabeležena mnogo veća distanca – čak, 26% uzorka ne prihvata ovu grupu za susede. Ta razlika jasno ilustruje etničku distancu prema Albancima potvrđujući nalaze i drugih istraživanja (Popadić, et.al. 2019).

Istraživanje iz 2019. godine koje je obuhvatalo uzorak mladih od 14 do 29 godina, ukazuje da što su ispitanici mlađi, oni imaju veću etničku i socijalnu distancu prema izbeglicama, romskim porodicama, osobama neheteroseksualne orijentacije (prema Popadić, et. al. 2019). U tom smislu i nalazi ovog istraživanja mogu da ukazuju na koji način se društvene nejednakosti i diskursi o etničkim manjinama i različitim grupama ljudi reflektuju na srednjoškolce, ali ne ukazuje da su njihovi stavovi i vrednosne orijentacije fiksirane i da se neće menjati u budućnosti.

Stavovi o zaštiti životne sredine

Tokom 2017. godine u Srbiji je osnovano Ministarstvo zaštite životne sredine, u toku pregovora sa Evropskom unijom (EU) o Poglavlju 27, o zaštiti životne sredine. Već u osnivanju iz ministarstva su najavili probleme koji će pratiti rad na ovom polju, poput ulaganja novca i potrebe za angažovanjem većeg broja ljudi, kao i da će Srbiji za puno dostizanje evropskih standarda u toj oblasti biti potrebno više od 20 godina i najmanje 10 milijardi evra.⁹⁶ Ono što se često naziva “ekološkim katastrofama” kao što je drastično opadanje kvaliteta vazduha u više gradova u Srbiji, je povezano sa strukturnim promenama, načinom upravljanja, ulaganja i raspodele budžeta na državnom i lokalnom nivou. Na osnovu podataka, u 2016. godini Republika Srbija izdvojila je manje od 0,5% BDP-a za zaštitu životne sredine, dok se za iste namene, u zemljama Evropske unije u proseku troši 2% BDP-a. Na osnovu

96 Izvor: <https://www.glasamerike.net/a/ministarstvo-zivotne-sredine-osnovano-u-pravom-trenutku/3930688.html>

toga je jasno, da na nivou finansiranja, “politika životne sredine nije prioritet Vlade Republike Srbije”.⁹⁷

Prema pisanju medija, Beograd se u periodu od oktobra 2019. godine više puta našao na prvom mestu među glavnim gradovima sveta po zagađenosti vazduha pored gradova u Indiji, Kini i Bangladešu.⁹⁸ Pored glavnog grada ugroženi su i ljudi iz drugih gradova u Srbiji (Niš, Užice, Valjevo, Kragujevac, Kosjerić). Među gradovima koji su takođe u prvih deset svetski najzagađenijih područja nalaze se i Sarajevo, Skoplje i Sofija. Međutim, dok se u nekim od gradova regiona povremeno preduzimaju mere upozorenja i mere zaštite od aerozagađenja⁹⁹, u Srbiji su građani mesecima dobijali poruke od zvaničnika koje su išle u smeru negiranja podataka o zagađenosti i neinformisanja građana o osnovnim merama opreza.¹⁰⁰ Naime, sami podaci o kvalitetu vazduha su oskudni, ali i kada su raspoloživi “nisu predstavljeni u vidu informacije koja bi se mogla koristiti za unapređenje svesti o značaju kvaliteta vazduha ili za delovanje na smanjenju negativnih posledica izloženosti lošem kvalitetu vazduha”.¹⁰¹

Kao uzroci visoke zagađenosti vazduha u Beogradu, navode se problemi koji se tiču stanja u saobraćaju, grejanja, paljenja na deponiji u Vinčici¹⁰² i poljoprivrednog zemljišta (njiva), kao i meteorološki uslovi. Stanje u saobraćaju

97 Izvor: https://rs.boell.org/sites/default/files/izvestaj_k27_2018_web.pdf

98 Prisustvo štetnih čestica u vazduhu (PM2.5 i PM10) je tokom nekoliko meseci bilo višestruko veće od dozvoljenih vrednosti. Izvor: <https://www.srbijadanas.com/vesti/beograd/beograd-je-najzagađeniji-grad-u-evropi-izmerena-neverovatnih-253-pm-cestica-jedva-se-dise-2020-01-25>.

99 U Skoplju je uveden besplatan prevoz u gradskom saobraćaju i udvostručene su cene parkinga, u sklopu hitnih mera za smanjenje zagađenja vazduha (Izvor: <https://www.danas.rs/svet/skoplje-zbog-zagadjenja-uvelo-besplatni-javni-prevoz-i-udvostrucilo-cenu-parkinga/>) U Sarajevu su vlasti uvele mere po kojima se iz saobraćaja isključuju određeni tipovi automobila, zabrana korišćenja čvrstih goriva i teških ulja u tehnološkom procesu, kao i uputstva upućena školama i roditeljima (<https://www.danas.rs/svet/u-sarajevu-uzbuna-zbog-zagadjenja-vazduha/>)

100 Zvanični predstavnici institucija tvrdili su od meseca oktobra da građani “ne treba da veruju” podacima dobijenim na osnovu “stranih sajtova” (radi se o sajtu sajtu *Air Visual* koji na globalnom nivou prati kvalitet vazduha) i da nije poznata “metodologija” njihovog merenja, izvor: <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/124/drustvo/3708382/da-li-je-u-beogradu-najzagadjeniji-vazduh-na-svetu.html>

101 Izvor: https://rs.boell.org/sites/default/files/izvestaj_k27_2018_web.pdf

102 Izvor: <https://nedavimobeograd.rs/deponija-u-vinci-ponovo-gori-a-vlast-cuti-na-ogromno-zagadjenje-vazduha/>

je svakako jedan od bitnih faktora koji govori o povezanosti raspolaganja budžetskim sredstavima i ekoloških problema grada. Naime, svedoci smo da se sistem javnog prevoza u glavnom gradu uništava već godinama¹⁰³, zbog čega veliki broj ljudi koristi sopstvene automobile, koji su zbog niskog standarda najčešće polovni i sa nižim ekološkim standardima (Momčilović, 2019). Ujedno sve veći broj automobila na ulicama stvara veće gužve, usporava celokupni saobraćaj i dovodi do većeg zagađenja vazduha.

Takođe, inicijativa “Ne Davimo Beograd”, koja kontinuirano objavljuje podatke i organizuje ekološke proteste, informisala je javnost da gradske vlasti u Beogradu planiraju kao rešenje upravljanja otpadom izgradnju spalionice na deponiji u Vinči koja bi dodatno narušila kvalitet vazduha. O štetnosti tog projekta govori činjenica da je Evropska investiciona banka odbila da finansira ovaj projekat jer je protivan standardima na koje se Srbija obavezala u procesu pridruživanja Evropskoj uniji.¹⁰⁴

Međutim, i drugi problemi u oblasti zaštite životne sredine su daleko od sistemskog rešavanja. Oblast kvaliteta voda je jedna od najzahtevnijih u procesu pristupanja EU, ali ne postoje nagoveštaji da je Vlada odlučila da se ozbiljnije pozabavi ovom oblašću. Glavni problemi u ovoj oblasti su: “mali procenat prečišćavanja otpadnih voda, slaba kontrola korišćenja podzemnih voda, slaba kontrola korišćenja rečnih sedimenata, ilegalna gradnja na vodnom zemljištu i stihijska izgradnja malih hidroelektrana”¹⁰⁵.

Problemi zagađenja životne sredine u Srbiji rezultat su zastarelih tehnologija i zastarele opreme, niske energetske i sirovinske efikasnosti, što je sve posledica nedovoljnih ulaganja u poboljšanje postojećeg stanja. U tom smislu, rešenje bi bilo da preduzeća “rekonstruišu ili inoviraju postojeće tehnološke procese, kao i da uvedu najbolje dostupne tehnike i najbolje prakse po životnu sredinu”.¹⁰⁶

Prema dostupnim podacima, u Srbiji se najveći deo komunalnog otpada odlaže na deponije (što bi trebalo da je poslednje rešenje upravljanja

103 Privatizacija javnog prevoza u Srbiji je dovela do smanjenja broja vozila, opadanja kvaliteta sistema prevoza, ukidanja određenih linija gradskog prevoza, a sa druge strane do povećanja cene karata, od strane privatnih investitora (kompanija BusPlus) koji sklapaju ugovore sa državom. Na taj način troškove javnog prevoza snose građani, dok profit odlazi u ruke privatnih kompanija (Izvor: <https://www.masina.rs/?p=7017>).

104 Izvor: <https://nedavimobeograd.rs/evropska-investiciona-banka-potvrdila-spalionica-u-vinci-protivna-pristupanju-srbije-eu/>

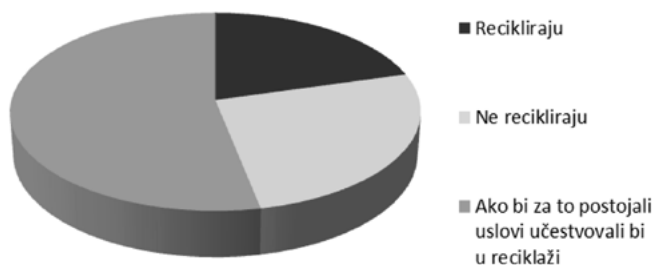
105 Izvor: https://rs.boell.org/sites/default/files/izvestaj_k27_2018_web.pdf

106 https://rs.boell.org/sites/default/files/izvestaj_k27_2018_web.pdf

otpadom), a zvanično se reciklira samo 3% (podaci za 2016. godinu). Da bi zemlja ispunila ciljeve prema evropskim standardima, trebalo bi da se do 2020. reciklira 50% komunalnog otpada, a da se do 2035. godine manje od 10% komunalnog otpada odlaže na deponije.¹⁰⁷ Ovi standardi bi bili omogućeni kada bi bile uvedene posebne mere kao što su depozitni sistem (povraćaj novca za ambalažu) za limenke i PET ambalažu koji bi povećao reciklažu ove vrste otpada, ali ne postoje garancije da bi taj sistem funkcionisao (odnosno da li bi trgovci, kada im se donese ambalaža, isplaćivali kupcima određene sume novca). Jedna od obaveznih mera je i separacija otpada kao deo rešenja za komunalni otpad, što bi podrazumevalo primarno deljenje posebnih kanti domaćinstvima. Prema nekim procenama, posledica nepostojanja reciklaže otpada u zemlji jeste da ogromne količine plastike (oko 50.000 tona plastične ambalaže) koja bi mogla da se reciklira završi na deponijama zajedno sa komunalnim otpadom (Ibid.).

S obzirom na ove podatke, u istraživanju je postavljeno pitanje o tome da li ispitanici i članovi njihovog domaćinstva učestvuju u reciklaži (papira, stakla, plastike). Odgovori na ovo pitanje pokazuju da u reciklaži učestvuje 20% domaćinstava, 26% ne reciklira, dok se više od polovine, 53%, srednjoškolaca izjasnilo da bi učestvovali u sistemu reciklaže kada bi za to postojali određeni uslovi (kao što npr. kontejneri za reciklažu). Ovo pitanje je indikativno i ukazuje na sistemski problem (ne)rešavanja problema otpada u zemlji, gde verovatno postoji volja pojedinaca da učestvuju u recikliranju, ali gde ne postoji uslovi koje država mora da obezbedi.

Odgovori na pitanje: **Da li nekada ti i tvoje domaćinstvo reciklirate (papir, plastiku, staklo...)?**

¹⁰⁷ Izvor: <https://balkangreenenergynews.com/rs/upravljanje-otpadom-u-srbiji-problemi-izazovi-i-moguca-resenja/>

U tom smislu, ekološki aktivizam bi trebalo da bude usmeren na strukturne probleme. Pitanje je koliko individualna rešenja, kao i lični izbori mogu uticati na klimatske promene kada je potrebno menjati državne politike, koje su usmerene pre na interese kapitala, nego na ulaganje i sprovođenje mera zaštite životne okoline.¹⁰⁸

Sledeći podaci o stavovima srednjoškolaca ilustruju koliko su oni svesni problema koje njihov grad ima u smislu rešavanja komunalnih pitanja i ugroženosti životne sredine.

Tabela 15. Kvalitet životne sredine – stavovi ispitanika i ispitanica:

<i>Iskazi</i>	<i>U potpunosti se ne slažem / Ne slažem se</i>	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	<i>U potpunosti se slažem / Slažem se</i>
Moj grad ima ozbiljne komunalne probleme koji se ne rešavaju	9.4%	20.8%	69.8%
Kvalitet životne sredine u mom gradu je zadovoljavajući	38.2%	30.0%	31.8%
U mom gradu postoji veliki rizik po zdravlje ljudi zbog zagađenja	28.7%	26.0%	45.3%

Podaci govore da većina ispitanika (70%) smatra da njihov grad ima ozbiljne komunalne probleme koji se ne rešavaju, skoro 40% smatra da kvalitet životne sredine u njihovom gradu nije zadovoljavajući, a 45% da postoji “veliki rizik” po zdravlje ljudi zbog zagađenja. Dakle, procena ispitanika i ispitanica je takva, da možemo govoriti o značajnoj ugroženosti zdravlja i životne sredine u svim gradovima.

Takođe, rezultati iz druge tabele ilustruju stavove koje mladi imaju o ulozi Srbije u rešavanju problema klimatskih promena. Na osnovu rezultata, vidimo da većina srednjoškolaca smatra da Srbija treba da se uključi i da doprinos globalnoj borbi protiv klimatskih promena (skoro 80% ispitanih se slaže sa tim stavom). Takođe, trećina njih smatra da su klimatske promene izazvale bogate i razvijene zemlje, a ne Srbija, dok 35% se ne slaže sa tim stavom. Ovi podaci ukazuju na svest srednjoškolaca o problemima klimatskih promena u svetu i u zemlji.

¹⁰⁸ Podaci Carbon Majors izveštaja pokazuju da je svega 100 kompanija odgovorno za 71% emisije štetnih gasova od 1988. godine. Izvor: <https://www.cdp.net/en/articles/media/new-report-shows-just-100-companies-are-source-of-over-70-of-emissions>

Tabela 16. **Stavovi o klimatskim promenama**

<i>Iskazi</i>	<i>U potpunosti se ne slažem / Ne slažem se</i>	<i>Niti se slažem niti se ne slažem</i>	<i>U potpunosti se slažem / Slažem se</i>
Klimatske promene uzrokovao je prvenstveno čovek svojom delatnošću	11.5%	17.8%	70.7%
Klimatske promene izazvale su bogate i razvijene zemlje, a ne Srbija	34.6%	33.7%	31.7%
Svaka zemlja ima pravo da se ekonomski razvija i potpuno samostalno odlučuje sopstvenim prirodnim resursima	17.8%	20.7%	61.5%
Srbija, kao i sve druge zemlje, treba da dâ doprinos globalnoj borbi protiv klimatskih promena	4.4%	17.7%	77.9%
Iz medija se dovoljno informišem o stanju životne sredine u Srbiji	44.0%	30.6%	25.4%

Ranije istraživanja aktivizma mladih, govore o tome da se mladi sve više okreću od *mainstream* politike, ali da preuzimaju nove forme političkog izražavanja, kao što je ekološki aktivizam (što podrazumeva učešće na javnim skupovima, predavanjima i edukativnim seminarima o pitanjima zaštite životne sredine, zatim podnošenje peticija, učešće u protestima i doniranje organizacijama za zaštitu životne sredine) (Vukelić, Stanojević, 2012). Novija istraživanja političkog aktivizma mladih (Popadić, et al 2019) takođe svedoče o tome da su oni nezainteresovani za *mainstream* politiku. Pitanje je da li će sve veća pažnja koja se posvećuje pitanjima životne sredine uticati na veću mobilizaciju mladih oko ovih tema, jer kako se navodi u pojedinim studijama (Furlong, 2009) ekološki i pokreti za prava životinja postaju sve popularniji među mladima.

Zaključak

Istraživanje vrednosnih orijentacija srednjoškolaca u Srbiji težilo je ka tome da ukaže na određene kontekstualne činioce koji su povezani sa jačanjem stereotipa, na etničkoj, socijalnoj i rodnoj osnovi. Dodatno, ovo istraživanje je, imalo za cilj da ispita da li su se neki njihovi stavovi promenili u odnosu na istraživanje iz 2011. godine. Reklo bi se da društveni uslovi i politički kontekst u kojima mladi žive, reflektuju vrednosti koje oni zastupaju. Naime, uzroke vrednosti srednjoškolaca treba tražiti ne samo u simboličkoj reprodukciji i diskursima koje propagiraju mediji i političke partije već i u materijalnim uslovima sistema u kome živimo.

Ankete rađene među studentima u Srbiji pokazuju da više od polovine studenata mora u isto vreme da radi i studira kako bi uopšte pokrili troškove preskupih studija i života. Istraživanje o mladima koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu daje poražavajuće podatke – više od polovine mladih u Srbiji, između 19 i 35 godina, i dalje živi s roditeljima a 37,5% nema nikakve prihode. Ujedno, zvanična statistika pokazuje da u zemlji imamo smanjenje stope nezaposlenosti. Međutim, radi se o tome da je recimo u 2016. godini došlo do najvećeg rasta zaposlenosti kod starijih od 65 godina (35%) i mladih od 15 do 19 godina (27%) – “Navedeni trend možemo objasniti narastajućim siromaštvom koje mladima ograničava pristup obrazovanju, a starijima mogućnost da zadovolje egzistencijalne potrebe zbog niskih prihoda od penzija” (Bradaš, 2017). Ovi podaci govore da danas imamo rašireno siromaštvo među mladima. Takođe, i podaci iz novijih istraživanja pokazuju da je svega 16% mladih u 2018. godini imalo stalno zaposlenje, 29% privremeno, a ukupno 55% bilo nezaposleno (bez posla i pasivno nezaposleni) (Popadić, et al. 2019). Ovako loš ekonomski položaj mlađe populacije, može se popraviti strukturnim promenama koje bi se odnosile na promene tržišta rada, povećanje zaposlenosti, drugačije stambene politike i veću dostupnost obrazovanja za mlade iz socijalno deprivilegovanih porodica.

Ovakvi društveni uslovi, siromaštvo i nizak životni standard sa odozgo plasiranim stereotipima stvaraju pogodno tle za reprodukovanje stereotipa i tradicionalnih vrednosnih orijentacija. Institucionalni okvir sa postojećim normativnim rešenjima, sa uvođenjem seta neoliberalnih restriktivnih zakona

ali i sa nepostojanjem zakona koji bi adekvatno štitili pojedine grupacije (kao npr. LGBTQ osobe), utiču na vrednosne orijentacije mladih.

Ono što se pokazuje u longitudinalnoj perspektivi jeste da su stavovi mladih danas manje tradicionalni na skalama patrijarhalnosti, homofobije, odnosa prema abortusu i stavova prema Romima. U tom smislu potvrđene su hipoteze istraživanja, osim stavova na skali homofobije, gde je očekivanje bilo da će srednjoškolci u 2019-oj imati mnogo tolerantnije stavove spram LGBT osoba. Dakle, posmatrajući rezultate u vremenskom periodu od 2011-2019, oni ukazuju na opadanje tradicionalističkih vrednosti. Ovo “poboljšanje” u vrednosnom smislu ipak nije kompatibilno sa uticajem “konteksta”, sa izmenama u normativnom okviru, dolaskom na vlast predstavnika političke garniture iz perioda etničkih sukoba i ekstremnih kršenja ljudskih prava, nerešenim “nacionalnim” pitanjima poput statusa Kosova i generalno sistemskim promenama koje su vezane za neoliberalne politike u zemlji koje pojačavaju socijalne nejednakosti među grupama. Ova razlika vrednosti u odnosu na sistemske promene, verovatno ukazuje na šire procese “modernizacije” koji utiču na mlade, koji nisu vezani samo za prostor Srbije. Ipak, kada posmatramo rezultate samo za 2019. godinu, važno je napomenuti da vrednosne orijentacije i dalje ukazuju na značajan stepen tradicionalizma.

Analiza je pokazala da je došlo do blagog opadanja patrijarhalnosti srednjoškolaca u odnosu na period 2011. godine, i da stavovi srednjoškolaca 2019. više naginju ka “ne-patrijarhalnoj” vrednosnoj orijentaciji, odnosno skloniji su egalitarnosti u odnosima između muškaraca i žena (44% podržava stavove u pravcu rodne egalitarnosti). Međutim, ono što zabrinjava je prihvatanje stava da žene povremeno zaslužuju batine što podržava 8% srednjoškolaca i u pitanju je rezultat koji je sličan kao i u istraživanju 2011. godine. Odnos prema abortusu takođe daje negativne stavove kada su u pitanju tvrdnja da je abortus “greh” što podržava 45,4% ispitanih što ukazuje na uticaj religijskog diskursa (Srpske pravoslavne crkve, islama, ali i uvođenje veronauke u školski program jer se radi o prvim generacijama koje su imale veronauku kao izborni predmet).

Najkonzervativniji stavovi srednjoškolaca u ovom istraživanju su prema LGBTQ populaciji. Na skali homofobije, 44% srednjoškolaca se može kvalifikovati kao “homofobični” dok procenti podržavanja pojedinih iskaza to jasno ilustruju: *Mislim da su bolesni* (44,9%), *Zaslužuju batine* (24,7%). Ovaj procenat, kako je spomenuto, ne potvrđuje početnu hipotezu istraživanja da je došlo do većeg opadanja vrednosti homofobije u društvu (prosečne

vrednosti na iskazima iz 2011. i 2019 pokazuju da je došlo samo do blagog pada homofobije). To govori s jedne strane o sporom menjanju vrednosnih orijentacija, a sa druge o kontekstu u kome nema dovoljno institucionalne podrške prema LGBTQ osobama. Naime, u Srbiji, ne postoji mogućnost registrovanja istopolnih zajednica, ne postoji Zakon o rodnom identitetu, niti mogućnost usvajanja dece za istopolne parove, a ograničeno je i pravo na vantelesnu oplodnju.

Što se tiče stavova prema nacionalizmu, srednjoškolci blago naginju ka nacionalizmu kada je reč o “organskom” nacionalizmu, gde za 32% možemo reći da imaju izražena nacionalistička uverenja, dok na skali etnocentričnog nacionalizma, koji meri specifičnije međunacionalne odnose, možemo reći da imaju “umerene” stavove. Na svim iskazima devojčice imaju manje izražene nacionalističke stavove u odnosu na dečake. Kada se radi o veroispovesti, rezultati pokazuju da su konzervativniji, patrijarhalniji i više homofobični srednjoškolci u Novom Pazaru, što se pripisuje visokom procentu “muslimanske” veroispovesti u ovom gradu, dok su najmanje tradicionalni na svim skalama oni koji se izjašnjavaju kao “ateisti”.

Skala socijalne distance potvrđuje da srednjoškolci imaju najveću distancu prema gej i lezbejskoj populaciji, zatim prema etničkim manjinama, Albancima i Romima ali i prema migrantima, što ukazuje na postojanje etničkih stereotipa među mladima.

LITERATURA

- ASTIN, A. W., Oseguera, L., Sax, L. J. and Korn, W. S. 2002. *The American Freshman: Thirty-Five Year Trends, 1966–2001*, Los Angeles: Higher Education Research Institute, UCLA.
- BAKIĆ, J. 2019. *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Beograd: Clio.
- BIREŠEV, A. 2019. "Protest protiv diktature iz perspektive društvenih pokreta na evropskoj periferiji", u (ur.) Pešić, J. Backović, V. Mirkov, A. *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- BLAGOJEVIĆ, M. 2013. *Rodni barometer u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj
- BRADAŠ, S (portal Mašina). 2017. "Šta je to prekarni rad i zašto se on tiče mladih?", dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=4787>
- BURT, K.B. and Scott, J. 2002. Parent and adolescent gender role attitudes in 1990s Great Britain. *Sex roles*, 46, 239–245.
- COWAN, G. , & Khatchadourian, D. 2003. Empathy, ways of knowing, and interdependence as mediators of gender differences in attitudes towards hate speech and freedom of speech. *Psychology of Women Quarterly* , 27, 300–308.
- ČAKARDIĆ, A. 2017. *Ženski problem u političkoj ekonomiji – od jugoslavenskog samoupravljanja do mjera štednji*, dostupno na: <http://gerusija.com/ankica-cakardic-zenski-problem-u-politickoj-ekonomiji-od-jugoslavenskog-samoupravljanja-do-mjera-stednji/>
- DANAS. 2019. SNS može da poštuje Stojadinovića, ali ne i da mu odaje počast u ime Srbije, dostupno na: <https://www.danas.rs/politika/sns-moze-da-postuje-stojadinovica-ali-ne-i-da-mu-odaje-pocast-u-ime-srbije/>
- DIMITRIJEVIĆ, N. 1998. Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals 1986–1991, u: Bozoki, A (ur.). *Intellectuals in the Post-communist Europe*, Budapest: CEU Press
- DREZGIĆ, Rada (2010), "Bela kuga među Srbima", Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- DREZGIĆ, Rada (2015), "Uzvišena dužnost rađanja: biopolitički diskursi Srpske pravoslavne crkve", u: ur. Jarić, Isidora, *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi, institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF.
- ERIKSEN, H.T. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek.
- EUROSTAT (1) https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=sdg_03_10&plugin=1
- EUROSTAT (2), *Labour force statistics in Enlargement and ENP-South countries, 2019 edition*, dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/4031688/9684171/KS-03%E2%80%91119%E2%80%911052-EN-N.pdf/d82baff5-d17a-4213-a69a-c6dda7ee3af>
- EUROSTAT (3) *Young people – social inclusion* https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Young_people_-_social_inclusion#Severe_material_deprivation
- EUROSTAT (4), *When are they ready to leave the nest?* <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/EDN-20190514-1>
- FEDERICI, S. 1974. *Nadnice protiv kućnog rada*. izvor: <http://gerusija.com/silvija-federici-nadnice-protiv-kucnog-rada/>

- FURLONG, A. 2009. *Handbook of Youth and Young Adulthood*, Routledge.
- GALLUP. 2009. The Gallup Coexist Index 2009: A Global Study of Interfaith Relations, dostupno na: https://archivio.olir.it/areetematiche/pagine/documents/News_2150_Gallup2009.pdf
- GIBBONS, J., Stiles, A., Shkodriani, M. G. 1991. Adolescents' Attitudes Toward Family and Gender Roles: An International Comparison. *Sex Roles*, Vol. 25, 625-644.
- GOLUBOVIĆ, Z., Kuzmanović, B., Vasović, M. 1995. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Beograd: IFDT i Filip Višnjić.
- HELVE, H. 2001. Reflexivity and changes in attitudes and value structures. In: H. Helve and C. Wallace, eds. *Youth, citizenship and empowerment*. Chippenham, Wiltshire: Ashgate, 201-218.
- HEREK, G. M. 2004. Beyond "Homophobia": Thinking about sexual prejudice and stigma in the twenty-first century. *Sexuality Research and Social Policy*, 1(2): 6-24
- IGNJATOVIĆ, T. 2017. *Brojevi govore*, dostupno na: <https://rs.boell.org/sr/2017/09/08/brojevi-govore>
- JOVANOVIĆ, M. 2016. Identitet, religioznost, seksualnost: problem identiteta religioznih LGBT osoba u Srbiji. Novi Sad: Mediterran.
- KASUMOVIĆ, R. 2016. *Kraj dekade Roma*, dostupno na: <https://www.masina.rs/?p=3675>
- KASUMOVIĆ, R. 2018a. Kraj Dekade Roma, u: (ur.) *Romi između multikulturalizma i politike štednje*, Beograd: KURS.
- KASUMOVIĆ, R. 2018b. Beli medvedi na tankom ledu, u: (ur.) *Romi između multikulturalizma i politike štednje*, Beograd: KURS.
- KULJIĆ, T. 2002. *Prevladavanje prošlosti*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- KULJIĆ, T. 2006. *Kritička kultura sećanja*, dostupno na: <https://pescanik.net/kriticka-kultura-secanja/>
- LACMANOVIĆ, V. 2019. *Femicid u Srbiji: potraga za podacima, odgovorom institucija i medijska slika*, dostupno na https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/ASHS_29-2019-1_LACMANOVIC.pdf
- LAZIĆ, M. 1994. Predgovor, u: M. Lazić (ur.). *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić.
- LAZIĆ, M., Cvejić, S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokiranе postsocijalističke transformacije, u: A. Milić (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF.
- LAZIĆ, M. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- MILADINOVIĆ, S. 2018. Prekarni položaj pedagoških asistenata, u: (ur.) *Romi između multikulturalizma i politike štednje*, Beograd: KURS.
- MITROVIĆ, LJ. 2019. "Položaj Srbije u kontekstu globalne krize i traganja za alternativom" (ur.) Pešić, J. Backović, V. Mirkov, A. *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 13-29.
- MOMČILOVIĆ, P. 2019. Zagađenost vazduha u Beogradu. <https://www.masina.rs/?p=11249>
- MRŠEVIĆ, Zorica. 2015b. "Ambijent roditeljske porodice LGBT dece", u: Jarić, I. (ur.) *Politike roditeljstva: iskustva, diskursi i institucionalne prakse*, Beograd: ISIFF, str. 81-100.
- NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ, V., Petrović. N. 2010. Nasilje u porodici u Vojvodini, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Novi Sad, dostupno na: http://www.vds.rs/File/nasilje_u_porodici_u_vojvodini.pdf

- PANTIĆ, D. 1981. *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Beograd: Izdavački centar SSO Srbije.
- PAPIĆ, Ž. 2012. "Žene u Srbiji: postkomunizam, rat i nacionalističke mutacije", u: *Tekstovi 1977-2002*, ur. Zaharijević Adriana, Zorica Ivanović, Daša Duhaček, Žarana Papić. Beograd: Fakultet političkih nauka, Centar za ženske studije, RŽF, str. 304-328.
- PETAKOV, Z. 2017. "Ekstremna desnica i navijački pokret – ima neka tajna veza", dostupno na: <http://www.masina.rs/?p=5431> (pristupljeno 11.9.2019).
- PETROVIĆ, I., Radoman, M. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u: M. Lazić (ur.). *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: ISI FF.
- PETROVIĆ, I. Radoman, M. 2019. "Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji – promene vrednosnih orijentacija", u: (ur.) Lazić, M. Cvejić, S. *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja, 215-246.
- PETROVIĆ, N. 2010. Rasprostranjenost nasilja u porodici u Vojvodini, u: *Nasilje u porodici u Vojvodini*, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Novi Sad.
- PEŠIĆ, J. 2016. *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Filozofski fakultet. Univerzitet u Beogradu. Doktorska disertacija.
- POPADIĆ, D. Pavlović, Z. Mihailović, S. 2019. *Mladi u Srbiji 2018/19*. Beograd: Fondacija Friedrich Ebert (FES).
- RADANOVIĆ, M. 2017. "Istoričar Milan Radanović za Insajder: Kontinuitet skandaloznih presuda o rehabilitaciji", dostupno na: <https://insajder.net/sr/sajt/tema/4929/>
- RADIO Slobodna Evropa. 2010. Krvavi sukob policije i protivnika Parade ponosa, dostupno na: https://www.slobodnaevropa.org/a/parada_ponosa_beograd/2185924.html (pristupljeno 21. 10. 2019).
- RADOMAN, M. 2011. *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- RADOMAN, M. 2015a. "Stavovi i iskustva žena o abortusu: rezultati kvalitativnog istraživanja sa teritorije Beograda", u časopisu: Sociološki pregled, Beograd: Srpsko sociološko društvo. 445–467.
- RADOMAN, M. 2015b. "Restauracija kapitalizma i položaj žena – neoliberalni oblik kapitalističke regulacije i radna prava žena u Srbiji", u: ur. Vesić, D., Jadžić, M, Vukša, T. Simović, V., Bilans stanja – doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji, Beograd: Centar za politike emancipacije. 145-223.
- RADOMAN, 2019. *Homoseksualne zajednice u Beogradu* (doktorska disertacija), dostupno na: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- RADOVIĆ, S., Marković, A. 2017. Nova/stara rodna očekivanja – konformizam ili otpor patrijarhalnoj podeli rodnih uloga u porodici. *Limes*. No 2. Dostupno na: <http://www.limesplus.rs/images/2017-2/Limes---Rodne-politike-2-2017---za-tampu.1.pdf>
- CESID, 2014, pristupljeno 11.17.2019, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/1530523/zene-prve-po-diskriminisanosti.html>
- RELJANOVIĆ, M. Ružić, B. Petrović, A. 2016. *Analiza efekata primene izmena i dopuna Zakona o radu*, Beograd: Centar za demokratiju. Pristupljeno 15.12.2019, izvor: <http://www.centaronline.org/userfiles/files/publikacije/fcd-analiza-efekata-primene-izmena-i-dopuna-zakona-o-radu.pdf>
- RELJANOVIĆ, M. 2018. Zakon o finansijskoj propasti porodice sa decom, dostupno na: <https://pescanik.net/zakon-o-finansijskoj-propasti-porodice-sa-decom/>

- RZS. 2016. Korišćenje vremena u Republici Srbiji za 2010. i 2015. godinu, Beograd, dostupno na: https://www.stat.gov.rs/media/1374/tus2016_srpski.pdf
- RZS. 2019. Anketa o radnoj snazi, dostupno na: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20191317.pdf>
- SCHULENBERG, J., Bachman, J. G., Johnston, L. D. and O'Malley, P. (1995) 'American adolescents' views on family and work: historical trends from 1976–92', in P. Noack, M. Hofer and J. Youniss (eds) *Psychological Responses to Social Change*, New York: Walter de Gruyter.
- STANOJEVIĆ, D. (2012): "Obeležja društvenog položaja mladih", u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji, Belgrade: Čigoja and Institute for Sociological Research: 53-81.
- STANOJEVIĆ, D, Petrović, J. 2018. "Socijalne biografije mladih aktivista političkih partija u Srbiji", u: (ur.) Pešić, J. Backović, V. Mirkov, A. Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- STOJANOVIĆ, D. 2010. "U ogledalu drugih", časopis *Novosti iz prošlosti. Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
- STRATEGIJA podsticanja rađanja. 2018. dostupno na: <http://www.mdpp.gov.rs/doc/strategije/Strategija-podsticanja-radjanja-2018.pdf>
- TOMANOVIĆ, S. (2012): "Od omladine-socijalnih biografija mladih u post-socijalističkoj transformaciji društva Srbije: konceptualni i kontekstualni okvir istraživanja", u: S. Tomanović, D. Stanojević, I. Jarić, D. Mojić, S. Dragišić Labaš, M. Ljubičić Mladi – naša sadašnjost. Istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji, Belgrade: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja, 9-43.
- TOMANOVIĆ, S. Stanojević, D. 2015. Mladi u Srbiji. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja. Beograd: Fondacija Fridrih Ebert (FES), SeConS – grupa za razvojnu inicijativu.
- TRIPKOVIĆ, M. 2007. "Stav", u: Mimica Aljoša, Bogdanović, Marija (ur.), *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- ĆURČIĆ, D. 2019. "Petnaest novih zakona ne donosi ništa novo", *Lice ulice*, br. 57. Beograd: LI-CEULICE
- UNDP. 2019. Integrisani odgovor na nasilje nad ženama i devojčicama u Srbiji, dostupno na: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Newsletters/UNDP_RS_Integrisani_odgovor_Newsletter-SRB-Decembar.pdf
- UNDP. 2019. Integrisani odgovor na nasilje nad ženama i devojčicama u Srbiji, dostupno na: https://www.rs.undp.org/content/dam/serbia/Newsletters/UNDP_RS_Newsletter-SRB-Maj%202019.pdf
- VUKELIĆ, J. Stanojević, D. 2012. Environmental activism as a new form of political participation of the youth in Serbia, časopis *Sociologija*, DOI: 10.2298/SOC1202387V
- VUKŠA, T., Simović, V. 2015. "Umesto uvoda – fragmenti za rekonstrukciju prošlosti i sadašnjosti", u (ur.): Vesić, D., Jadžić, M, Vukša, T. Simović, V., *Bilans stanja – doprinosi analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*, Beograd: Centar za politike emancipacije.
- ŽENE i muškarci u Republici Srbiji. 2017. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- WALBY, S. 1991. *Theorizing Patriarchy*. Basic Blackwell.

Upitnik istraživanja

STAVOVI I VREDNOSTI SREDNJOŠKOLACA U SRBIJI – 2019

Dragi srednjoškolci,

Pred vama je upitnik istraživanja koje ima za cilj da analizira dominantne vrednosti i stavove srednjoškolaca u Srbiji. Izabrali smo pojedine škole i odeljenja u pet gradova koji su ušli u konačan uzorak i bitno nam je da baš vi prihvatite učešće u ovoj anketi! Značilo bi nam da zbog valjanosti podataka odgovarate iskreno i do kraja popunite upitnik. Hvala!

V01 Grad u kome živiš: _____

V02 Pol: _____

V03 Godina rođenja: _____

V04 Koliko približno, mesečno, tvoje domaćinstvo izdvaja za troškove stanovanja:

V04.1 ne izdvajamo za troškove stanovanja jer živimo u sopstvenom stanu/kući

V04.2 izdvajamo _____ (navedi iznos u evrima)

V05 Mesečna primanja u tvojoj porodici su:

1. do 20.000 dinara
2. od 20.000 do 40.000 dinara
3. 40.000 – 80.000
4. 80.000 – 150.000
5. preko 150.000 dinara

V06 Svoju porodicu vidim kao da pripada:

1. višoj klasi	5. radničkoj klasi
2. višoj srednjoj klasi	6. nižoj klasi
3. srednjoj klasi	7. nekoj drugoj, kojoj?
4. nižoj srednjoj klasi	_____

V07 Ekonomski status svoje porodice procenjujem kao:

1. nizak (prilično loše živimo)
2. osrednji (imamo samo za najosnovnije potrebe)
3. prosečan
4. natprosečan (živimo malo bolje od ostalih)
5. bogati

V08 Zaokruži obrazovanje svojih roditelja

V08.1 Za oca:	V08.2 Za majku:
1. bez škole	1. bez škole
2. završena osnovna škola	2. završena osnovna škola
3. završena srednja škola	3. završena srednja škola
4. završena viša škola	4. završena viša škola
5. sa nezavršenim fakultetom	5. sa nezavršenim fakultetom
6. završen fakultet	6. završen fakultet

V09 Zaokruži zaposlenje svojih roditelja

V09.1 Za oca:	V09.2 Za majku:
1. nezaposlen	1. nezaposlena
2. radnik	2. radnica
3. visokokvalifikovani radnik	3. visokokvalifikovana radnica
4. službenik	4. službenica
5. slobodna profesija (umetnik, sportista...)	5. slobodna profesija (umetnica, sportistkinja...)
6. stručnjak	6. stručnjak
7. rukovodilac, šef odeljenja	7. rukovodilac, šefica odeljenja
8. direktor manje firme	8. direktor manje firme
9. direktor veće firme	9. direktor veće firme
10. vlasnik firme	10. vlasnica firme
11. političar	11. političar
12. nešto drugo _____	12. nešto drugo _____

U odgovorima na sledeća pitanja zaokruži 1, 2, 3, 4 ili 5 gde je: 1 – U potpunosti se ne slažem, 2 – Delimično se ne slažem, 3 – Niti se slažem niti ne slažem, 4 – Delimično se slažem, 5 – U potpunosti se slažem.

V10 Želeli bismo da znamo tvoje stavove o odnosima između muškaraca i žena. Da li se i u kojoj meri slažeš sa sledećim stavovima:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;
4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V10.1 U srpskom društvu žene su potčinjene u porodici	1	2	3	4	5
V10.2 Žena je jedino ispunjena kad postane majka	1	2	3	4	5
V10.3 Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda	1	2	3	4	5
V10.4 U porodici muškarac ipak treba da ima glavnu reč	1	2	3	4	5
V10.5 Brigom o deci treba prvenstveno da se bavi majka, pa tek onda otac	1	2	3	4	5
V10.6 Kada se radi o roditeljstvu bitno je da i muškarac bude aktivno uključen	1	2	3	4	5
V10.7 Žene treba više da rađaju da bi mi opstali kao nacija	1	2	3	4	5
V10.8 Muškarci su generalno bolje političke vođe od žena	1	2	3	4	5
V10.9 Univerzitetsko obrazovanje je važnije za mladiće nego za devojke	1	2	3	4	5
V10.10 Ako žena zarađuje više od muža, to će izazivati probleme u braku	1	2	3	4	5

V11 Sada se bavimo temom nasilja u porodici. Da li nam možeš reći šta misliš o sledećim tvrdnjama:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;
4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V11.1 1 U našem društvu nasilje u porodici je veliki problem	1	2	3	4	5
V11.2 Žena povremeno zasluđuje batine	1	2	3	4	5
V11.3 Ako bih znao za neki slučaj nasilja u porodici prijavio/prijavila bih ga	1	2	3	4	5
V11.4 Nasilje nad ženama i decom treba da bude strožije kažnjavano	1	2	3	4	5
V11.5 U srpskom društvu žene su potčinjene u porodici	1	2	3	4	5

V12. U mojoj porodici je bilo slučajeva fizičkog i/ili seksualnog nasilja:

1. prema deci
2. prema ženi/majki
3. prema baki
4. nekom drugom članu porodice _____
5. nije bilo nasilja

V13 Kada je u pitanju abortus, u kojoj meri se slažeš sa sledećim tvrdnjama:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;
4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V13.1 Ako dozvolimo abortus, propada nam i nacija	1	2	3	4	5
V13.2 Zalažem se za potpunu zabranu abortusa	1	2	3	4	5
V13.3 Podržavam pravo svake žene da sama odluči da li hoće da rađa ili ne	1	2	3	4	5
V13.4 Abortus je greh	1	2	3	4	5
V13.5 Prvenstveno i samo majka deteta treba da odlučuje o abortusu jer se radi o njenom telu	1	2	3	4	5
V13.6 Treba zabraniti feminističke organizacije koje propagiraju pravo žene na abortus	1	2	3	4	5

V14 Sledeći iskazi se odnose na međunacionalne odnose. Da li se i u kojoj meri slažeš sa ovim stavovima:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;
4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V14.1 Opstanak vlastitog naroda glavni je zadatak svakog pojedinca.	1	2	3	4	5
V14.2 Nacija koja ne poštuje svoju tradiciju zaslužuje da propadne	1	2	3	4	5
V14.3 Prošlost našeg naroda treba da bude svetinja	1	2	3	4	5
V14.4 Svaki pedalj ove zemlje treba da bude svetinja svima nama	1	2	3	4	5
V14.5 Nacionalno mešoviti brakovi moraju biti nestabilniji nego drugi brakovi	1	2	3	4	5
V14.6 Čovek se može osećati sasvim sigurnim samo kada živi u sredini gde je većina pripadnika njegove nacije	1	2	3	4	5
V14.7 Među nacijama se može ostvariti saradnja, ali ne i potpuno poverenje	1	2	3	4	5
V14.8 Pri izboru bračnog partnera/partnerke nacionalna pripadnost treba da bude jedan od važnih kriterijuma	1	2	3	4	5
V14.9 Nacionalna raznolikost uništava jedinstvo našeg društva	1	2	3	4	5
V14.10 Najbolje je kada svi pripadnici neke nacije žive u svojoj nacionalnoj državi	1	2	3	4	5
V14.11 Povećana izloženost stranim filmovima, muzici i knjigama nanosi štetu razvoju nacionalne kulture	1	2	3	4	5
V14.12 Srbija treba da sledi sopstvene interese, čak i ako bi to vodilo konfliktu sa drugim nacijama	1	2	3	4	5

V15 Kako određuješ svoju nacionalnu pripadnost: _____

V16 Koja je tvoja veroispovest:

1. pravoslavna	5. jevrejska	7. ateist
2. rimokatolička	6. neka druga?	8. nijedna
3. protestanska	_____	9. ne znam
4. muslimanska		

V17 Sledeći iskazi se odnose na romsku nacionalnu manjinu. Da li se i u kojoj meri slažeš sa sledećim stavovima:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;

4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V17.1 Romi su višestruko diskriminisani u našem društvu	1	2	3	4	5
V17.2 Romi su mentalno manje sposobni za učenje	1	2	3	4	5
V17.3 Romi često nemaju uslove za učenje kod kuće i to je razlog njihovog slabijeg uspeha u školi	1	2	3	4	5
V17.4 Romi neće da uče, više vole da prosjače	1	2	3	4	5
V17.5 Romi su prosto lenji za učenje	1	2	3	4	5
V17.6 Sedeo/sedela bih u istoj klupi sa Romom	1	2	3	4	5
V17.7 Romi treba da budu potpuno ravnopravni u društvu	1	2	3	4	5
V17.8 Romi su po prirodi prljavi ljudi	1	2	3	4	5
V17.9 Romi neće da rade i to je razlog njihove nezaposlenosti	1	2	3	4	5
V17.10 Romi rađaju više dece kako bi ih zloupotrebljavali za prosjačenje	1	2	3	4	5
V17.11 U mojoj školi ih loše tretiraju (ako ima Roma u tvojoj školi)	1	2	3	4	5
V17.12 Uvek ih branim i podržavam	1	2	3	4	5

V18 Sada nas zanimaju tvoji stavovi o osobama drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Da li se i u kojoj meri slažeš sa sledećim stavovima:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;

4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V18.1 Prema njima imam drugarski odnos	1	2	3	4	5
V18.2 Sedeo/sedela bih u klupi sa nekim ko je je gej ili lezbejka	1	2	3	4	5
V18.3 Smatram da je seks između osoba istog pola nešto neprirodno	1	2	3	4	5
V18.4 U potpunosti ih podržavam i razumem	1	2	3	4	5
V18.5 Mislim da su bolesni	1	2	3	4	5
V18.6 Zaslužuju batine	1	2	3	4	5
V18.7 Suviše su napadni	1	2	3	4	5
V18.8 Treba ih izbaciti iz škole	1	2	3	4	5
V18.9 Podržavam pravo na promenu pola trans* osoba	1	2	3	4	5
V18.10 Gejevima i lezbejkama treba dozvoliti pravo na brak	1	2	3	4	5
V18.11 Lezbejskim parovima treba dozvoliti pravo na usvajanje dece	1	2	3	4	5
V18.12 Gej parovima treba dozvoliti pravo na usvajanje dece	1	2	3	4	5
V18.13 Pokret za gej prava radi protiv interesa Srbije	1	2	3	4	5
V18.14 Trans osobe su podjednako vredni i stabilni roditelji kao i svi ostali	1	2	3	4	5

* Trans osobe – osobe čiji se rodni identitet ne poklapa sa onim kojim im je pripisan na rođenju

V19 Sledeći iskazi se odnose na zaštitu životne sredine i zanimaju nas tvoja razmišljanja o tome:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;

4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V19.1 Moj grad ima ozbiljne komunalne probleme koji se ne rešavaju	1	2	3	4	5
V19.2 Kvalitet životne sredine u mom gradu je zadovoljavajući	1	2	3	4	5
V19.3 U mom gradu postoji veliki rizik po zdravlje ljudi zbog zagađenja	1	2	3	4	5

V21 Da li u tvom gradu postoji organizacija koja se bavi pitanjima zaštite životne sredine?

1. Da
2. Ne
3. Ne znam

V22 Da li si nekada učestvovao/la u akcijama čišćenja grada ili životne sredine ?

1. Da _____ (navedite šta konkretno)
2. Ne
3. Nisam ali možda nekada hoću

V23. Koliko Vas brine svaki od navedenih ekoloških problema?

	problem	jako me brine	brine me	delimič- no me brine	ne brine me	uopšte me ne brine	ne znam
V23.1	Zagađenje vode, vazduha, tla	1	2	3	4	5	6
V23.2	Oštećenje ozonskog omotača	1	2	3	4	5	6
V23.3	Seča tropskih šuma	1	2	3	4	5	6
V23.4	Nestanak biljnih i životinjskih vrsta	1	2	3	4	5	6
V23.5	Efekat staklene bašte ili globalno zagrevanje	1	2	3	4	5	6
V23.6	Kisele kiše	1	2	3	4	5	6

V24. Da li nekada ti i tvoje domaćinstvo reciklirate (papir, plastiku, staklo, ...)?

1. Da _____ (navedite šta konkretno)
2. Ne
3. Ako bi za to postojali uslovi (npr. kontejneri za reciklažu) onda bih učestvovao/učestvovala u reciklaži

V25 Najveći deo energije u Srbiji dolazi iz:

1. termoelektrana
2. hidroelektrana
3. iz obnovljivih izvora energije (male hidroelektrane, solarna energija...)
4. ne znam

V26 Kako se greje tvoje domaćinstvo?

1. Moje domaćinstvo se greje na _____
2. Ne znam

V27 Koliko se slažeš sa sledećim iskazima:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;
4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V27.1 Klimatske promene uzrokovao je prvenstveno čovek svojom delatnošću	1	2	3	4	5
V27.2 Klimatske promene izazvale su bogate i razvijene zemlje, a ne Srbija	1	2	3	4	5
V27.3 Svaka zemlja ima pravo da se ekonomski razvija i potpuno samostalno odlučuje sopstvenim prirodnim resursima	1	2	3	4	5
V27.4 Srbija, kao i sve druge zemlje, treba da dâ doprinos globalnoj borbi protiv klimatskih promena	1	2	3	4	5
V27.5 Iz medija se dovoljno informišem o stanju životne sredine u Srbiji	1	2	3	4	5

V28 Sledeća i poslednja grupa pitanja se odnosi na tvoje stavove prema ratovima u toku devedesetih na prostoru bivše Jugoslavije. Koliko se slažeš sa sledećim iskazima:

1. U potpunosti se ne slažem; 2. Delimično se ne slažem; 3. Niti se slažem niti ne slažem;
4. Delimično se slažem; 5. U potpunosti se slažem

V28.1 Srbi kao narod su odgovorni za zločine koji su počinjeni tokom rata devedesetih u Hrvatskoj	1	2	3	4	5
V28.2 Srbi kao narod su odgovorni za zločine koji su počinjeni tokom rata devedesetih u Bosni i Hercegovini	1	2	3	4	5
V28.3 Srbi kao narod su odgovorni za zločine koji su počinjeni tokom rata devedesetih na Kosovu	1	2	3	4	5
V28.4 Svi narodi su podjednako odgovorni za rat a ne samo Srbi	1	2	3	4	5
V28.5 Političke elite su odgovorne za ratove a ne narod	1	2	3	4	5
V28.6 U Srebrenici je počinjen genocid nad bošnjačkim stanovništvom	1	2	3	4	5
V28.7 Ratko Mladić i Radovan Karadžić su ratni zločinci	1	2	3	4	5
V28.8 Nemam dovoljno informacija o ratovima koji su se desili tokom devedesetih	1	2	3	4	5
V28.9 Između Srba i Hrvata je moguće pomirenje	1	2	3	4	5
V28.10 Između Bošnjaka i Srba je moguće pomirenje	1	2	3	4	5
V28.11 Između Srba i Albanaca je moguće pomirenje	1	2	3	4	5

V29 Od sledećih nacionalnosti zaokruži one sa kojima se ne bi družio/družila:

1. Mađari	5. Albanci	9. Grci	11. ni sa jednom
2. Romi	6. Hrvati	10. neko drugi	grupom
3. Bošnjaci	7. Rusi	_____	12. ne znam
4. Srbi	8. Amerikanci		

V30 Sa kojom grupom od navedenih želiš da se družiš?

1. Mađari	5. Albanci	9. Grci	12. ne znam
2. Romi	6. Hrvati	10. neko drugi	
3. Bošnjaci	7. Rusi	_____	
4. Srbi	8. Amerikanci	11. sa svima	

V31 Da li si imao/la kontakte sa vršnjacima iz sledećih zemalja:

1. Mađarska	4. SAD	7. Rusija
2. Kosovo	5. Albanija	8. Grčka
3. Bosna i Hercegovina	6. Hrvatska	9. Crna Gora

V32 Kako bi se osećao/la ako bi se neka od sledećih osoba ili porodica doselila u tvoje susedstvo, komšiluk?

		Veoma dobro	Dobro	Nezainteresovano	Loše	Veoma loše	Ne znam
V32.1	Romska porodica	1	2	3	4	5	6
V32.2	Gej ili lezbejski par	1	2	3	4	5	6
V32.3	Grupa studenata	1	2	3	4	5	6
V32.4	Par penzionera	1	2	3	4	5	6
V32.5	Porodica migranata	1	2	3	4	5	6
V32.6	Porodica iz Kine	1	2	3	4	5	6
V32.7	Porodica iz Rusije	1	2	3	4	5	6
V32.8	Porodica iz SAD	1	2	3	4	5	6
V32.9	Porodica iz Hrvatske	1	2	3	4	5	6
V32.10	Albanska porodica sa Kosova	1	2	3	4	5	6

V33 *Preko kojih medija se najviše informišeš o situaciji u državi ili u svetu (rangiraj po brojevima od 1 do 6):*

Mediji	Upisati rang
V33.1 TV	
V33.2 Instagram	
V33.3 Internet portali	
V33.4 Novine/Štampa	
V33.5 facebook	
V33.6 Twitter	

V34 *Da li imas informacije o presudama Haškog tribunala?*

1. Da
2. Delimično
3. Ne

V35 *Da li imas informacije o presudama domaćih sudova za ratne zločine?*

1. Da
2. Delimično
3. Ne

V36 *Da li misliš da treba da postoji institucija kao što je Haški tribunal?*

1. Da
2. Ne znam
3. Ne

V37 *Kakav je tvoj stav prema statusu Kosova?*

1. Kosovo je nezavisna država
2. Kosovo treba da ostane u sastavu Srbije
3. ne znam
4. Kosovo treba da bude podeljeno na srpski i albanski deo
5. Nešto drugo _____

